

कंठ शास्त्रीय संगीत

१. स्वर परिचय

१. स्वर : ठरावीक कंपनसंख्येच्या स्थिर आणि मधुर नादाला स्वर असे म्हणतात. स्वरांचे २ प्रकार पडतात.

१. शुद्ध स्वर २. विकृत स्वर

विकृत स्वराचे दोन प्रकार पडतात. अ) कोमल स्वर ब) तीव्र स्वर

१.१ शुद्ध स्वर : सात - सा रे ग म प ध नि

१.२ विकृत स्वर : अ) कोमल स्वर - चार - रे ग ध नि

ब) तीव्र स्वर - एक - म

१.३ स्वरालंकार : स्वरांच्या नियमबद्ध रचनेला अलंकार असे म्हणतात. अलंकारांचा उपयोग स्वरांच्या अभ्यासासाठी तसेच राग रंजकतेसाठी केला जातो.

(१.३.१) सा रे ग म प ध नि सां ।

सां नि ध प म ग रे सा ।

(१.३.२) सारेग रेगम गमप मपध पधनि धनिसां ।

सांनिध निधप धपम पमग मगरे गरेसा ।

(१.३.३) सारेगम रेगमप गमपध मपधनि पधनिसां ।

सांनिधप निधपम धपमग पमगरे मगरेसा ।

(१.३.४) साग रेम गप मध पनि धसां ।

सांध निप धम पग मरे गसा ।

(१.३.५) सागरेसा रेमगरे गपमग मधपम पनिधप धसांनिध निरेंसांनि, सांगं रेंसां ।

सांधनिसां निपधनि धमपध, पगमप मरेगम गसारेग रेनिसारे साधनिसा ।

स्वाध्याय

प्र.१ खालील अलंकार पूर्ण करा.

१) सारेगसा, रेगमरे .....

३) गरेसा, मगरे .....

२) रेसा, गरे, मग .....

प्र.२ वरील अलंकारांचा सराव करा.

३. रागांचा स्वरविस्तार

रागाचे शास्त्र आणि वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन स्वर विस्तार केला जातो.

३.१ राग-भूपाली :

रागविस्तार : ^{सा सा} धु धु सा, सा रे धु सा |
सा रे ग, ग ग प, ग रे ग रे सा |
ग प ^{सां सां} धु धु प, ग प ^{सां सां} धु धु सां, सां ध प, ग रे धु सा |
ग प ^{सां सां} धु धु सां, सां रे ^{सां} धु सां, सां रे गं, गं रे ^{सां} धु सां |
ग प ^{सां सां} धु धु सां, सां रे गं, गं रे सां, सां ध प, ग रे धु सा

३.२ राग-यमन :

रागविस्तार : निरे, सा, नि धु नि धु प, म धु नि सा |
निरे नि धु निसा, निरे ग रे ग, ग रे निरे सा |
निरे ग म प, ग म ध प, ध म प, म ग, रे ग, निरे सा |
निरे ग म प, ग म ध नि, म ध नि सां ध नि सां, सां नि ध प, म ध नि सां नि ध प, ध म प म ग रे ग, रे सा |
निरे ग म ध नि सां, निरे सां, निरे गं, गं रे सां नि ध प, म ध नि म ध प म ग, निरे ग रे निरे सा |

३.३ राग-बागेश्री :

रागविस्तार : नि सा, ध नि ध सा, ध नि सा म, ग रे सा।
नि सा ग म, ग रे सा, ग म ध म ग, म ग, रे ग म ग रे सा।
नि सा ग म ध म, नि ध म ध नि ध म, म प ध म ग, रे सा।
ग म ^{नि} ध नि सां, ध नि सां मं गं रे सां।
मध, निध मध निसां, निध, मपध मग रेसा।

३.४ राग – बिहाग :

रागविस्तार :

सा नि ध्रुपु, पु नि सा, नि सा ग ऽ रे सा |

नि सा ग, ग म ग, प मं ग म ग ऽ रे सा |

नि सा ग म प, मं प ग म ग, सा ग म ग, प मं प, ग म ग ऽ रे सा |

नि सा ग म प नि, नि ऽ ध्रुपु, ग म प नि ऽ ध्रुपु, मं प ग म ग ऽ रे सा |

नि सा ग म प नि ऽ, नि सा ग म प म ग म प नि ऽ सां ऽ, सां नि ऽ ध्रुपु, प मं ग म ग ऽ रे सा |

३.५ राग – केदार :

रागविस्तार :

सा, सा म, रे सा, सा रे सा सा नि ध्रुपु, पुध्रुपु सा |

सा, रे सा म, प ध्रुपुमं रे सा, सा रे सा |

सा म, प म, प ध प म, ध प म, सा म प ध प म, प म, रे, सा, सा रे सा |

मं प ध प म, रे सा, मं प नि ध सां नि ध प, मं प ध प म रे सा |

मं प नि ध सां रें सां नि ध प, मं प ध प म, रे सा |

सा म, पधपप सां, सां रें सां ध प, प ध मं प ध ध, प प म म रे सा |

स्वाध्याय

प्र.१ रागाचे शास्त्र आणि नियम लक्षात घेऊन रागविस्तार करण्याचा प्रयत्न करा.

४. सादरीकरण छोटा ख्याल

ख्यालाचे दोन प्रकार पडतात. १) बडा ख्याल, २) छोटा ख्याल. बडा ख्याल विलंबित लयीत तर छोटा ख्याल मध्य लयीत गायला जातो. या घटकामध्ये आपण काही रागांच्या छोट्या ख्यालातील बंदिशींचा अभ्यास करणार आहोत.

४.१ राग-खमाज

ताल-त्रिताल

अस्थाई - नमन करू मैं सदगुरु चरणा।
सब दुख हरणा भाव निस्तरणा॥

अंतरा - शुद्ध भाव धर अंतःकरणा।
सुरनर किन्नर वंदित चरणा॥

स्थायी

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
								सां	सां	नि	नि	धप	ध	म	ग
								न	म	न	क	रुँ	ऽ	मैं	ऽ
								०				३			
ग	म	प	ध	सां	नि	सां	-	सां	सां	गं	मं	गं	गुरें	नि	सां
स	द	गु	रु	च	र	णा	ऽ	स	ब	दु	ख	ह	रु	णा	ऽ
×				२				०				३			
नि	नि	सां	सां	सांनि	रेंसां	नि	ध								
भा	ऽ	व	नि	स्तऽ	रु	णा	ऽ								
×				२											

अंतरा

								ग	म	ध	नि	सां	नि	सां	सां
								शु	ऽ	द्ध	भा	ऽ	व	ध	र
								०				३			
नि	-	सां	-	नि	सां	नि	ध	सां	सां	गं	मं	गं	-	नि	सां
अं	ऽ	तः	ऽ	क	र	णा	ऽ	सु	र	न	र	कि	ऽ	न्न	र
×				२				०				३			
नि	-	सां	सां	निसां	रेंसां	नि	ध								
वं	ऽ	दि	त	चु	रु	णा	ऽ								
×				२											

आलाप - स्थाई

- (१) सा - ग ग | ग म प प | प ग - - | म ग रे सा
 (२) सा ग म प | ग म प ध | ग म ग ऽ | ग रे सा -
 (३) गम पध नि ध | प म ग - | म प ग म | ग रे सा सा
 (४) गम पध नि सां | नि ध प - | प ध म प | ध प म ग

अंतरा

- (१) गम पध नि सां | नि ध सां - | सां नि ध प | म ग रे सा
 (२) सां गं रें सां | नि सां नि ध नि ध प ध | ग म ग -

ताना - स्थाई

- (१) निसा गम पध मप | गम गरे सानि सा-
 × ( ) ( ) ( ) ( ) २ ( ) ( ) ( ) ( )
 (२) साग मप गम पध | निध पम गरे सा-
 × ( ) ( ) ( ) ( ) २ ( ) ( ) ( ) ( )
 (३) गम पध निसां निध | पध मप धप मग
 × ( ) ( ) ( ) ( ) २ ( ) ( ) ( ) ( )

अंतरा

- (१) सानि धप मग रेसा | निसा गम पध निसां
 × ( ) ( ) ( ) ( ) २ ( ) ( ) ( ) ( )
 (२) गम पध निसां रेंसां | निध पम गरे सा-
 × ( ) ( ) ( ) ( ) २ ( ) ( ) ( ) ( )
 (३) सांगं मंगं रेंसां निसां | निध पम गम ग-
 × ( ) ( ) ( ) ( ) २ ( ) ( ) ( ) ( )

४.२ राग-मालकंस

ताल-त्रिताल

स्थाई - मुख मोर मोर मुस्कात जात
अत छबीली नार चली पत संग्गाथ।

अंतरा - का हू की अंखियां रसीली मन माई।
या विध सुंदर वा कहलाई चली जात सब सखियां साथ॥

स्थायी

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
						ग	गम	ग	-	सा	सा	-	सानि	ध	नि
						मु	ख	मो	ऽ	र	मो	ऽ	रु	मु	स
×				२				०				३			
सा	-	म	म	-	ग	म	ग	म	ध	नि	सां	-	सां	सां	नि
का	ऽ	त	जा	ऽ	त	अ	त	छ	बी	ली	ना	ऽ	र	च	ली
×				२				०				३			
ध	नि	ध	म	-	ग	ग	म								
प	त	सं	गा	ऽ	थ	मु	ख								
×				२											

अंतरा

								-	म	ग	ग	म	म	ध	ध
								ऽ	का	हूँ	कि	अ	खि	यां	र
								०				३			
नि	नि	सां	सां	सां	-	सां	-	सां	-	सां	सां	सां	-	नि	ध
सी	लि	म	न	मा	ऽ	ई	-	या	ऽ	वि	ध	सुं	ऽ	द	र
×				२				०				३			
म	ध	नि	नि	ध	नि	ध	म	सां	मं	-	गं	मं	गं	सां	सां
वा	ऽ	क	ह	ला	ऽ	ई	ऽ	च	ली	ऽ	जा	ऽ	त	स	ब
×				२				०				३			
ध	नि	ध	म	-	ग	ग	म								
स	खि	यां	सा	ऽ	थ	मु	ख								
×				२											

आलाप

अस्थायी

- (१) सा - सा - ध नि ध - नि सा - सा ग - सा -
 ० ३ × २
- (२) सा - ग म ग म ध - म - ग म ग सा नि सा
 ० ३ × २
- (३) सा ग म ध ध ग म नि ध ध ग म ग नि ग सा
 ० ३ × २

अंतरा

- (१) ग म ध - म ध नि - ध नि ध म ध नि सां -
 ० ३ × २
- (२) नि सां - ध नि सां गं - मं गं सां नि ध म नि ध सां
 ० ३ × २

स्थायी

ताना

- (१) निसा गम धम गम धम गम गसा निसा
 × २
- (२) निसा गम धनि धम धम गम गसा निसा
 × २
- (३) सांनि सांनि धनि धम गम धम गम गसा
 × २

अंतरा

- (१) सांनि सांसां नि ध नि नि धम ध ध मग गसा
 २ ०
- (२) ध नि सांगं सांगं सांसां धनि धम गम गसा
 २ ०

४.३ राग-बागेश्री

ताल-त्रिताल

स्थाई- पायल बाजे मोरी झांजर बाजे।
कैसे आऊँ तोरे मिलना रे॥

अंतरा- जाग रही मोरी सास ननन्द री।
जिया डर पावत रैन अंधेरी॥

अस्थायी

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
								म	ग	रे	सा	-	रे	ध	नि
								पा	य	ल	बा	ऽ	जे	मो	री
								०				३			
सा	-	म	म	मप	धप	ग	रे	म	-	ध	ध	पध	नि	ध	म
झां	ऽ	ज	र	बाऽ	ऽऽ	जे	ऽ	कै	ऽ	से	आ	ऊँऽ	ऽ	तो	ऽ
×				२				०				३			
म	प	ध	प	ग	रे	म	-								
रै	ऽ	मि	ल	ग	रे	म	-								
×				२											

अंतरा

								ग	म	ध	नी	सां	-	सां	सां
								जा	ऽ	ग	र	ही	ऽ	मो	री
								०				३			
नि	सां	रें	सां	नि	सां	नि	ध	ध	ध	म	ध	नि	सां	नि	ध
सा	ऽ	स	न	नं	द	री	ऽ	जि	या	ड	र	पा	ऽ	व	त
×				२				०				३			
म	प	ध	प	ग	रे	म	-								
रै	ऽ	न	अं	धे	ऽ	री	ऽ								
×				२											

स्वाध्याय

प्र. १ अभ्यासक्रमातील राग लक्षपूर्वक ऐका व त्याचा अभ्यास करा.

४.४ राग - बिहाग

ताल-त्रिताल

स्थाई- बालम रे मोरे मन के चीते हो वनदेरे
हो वनदेरे मीत पियरवा |

अंतरा - सदारंग जिन जावो बिदेसवा
सुख नीदरिया सोवन दे रे
सोवन देरे मीत पियरवा ||

स्थायी

म	ग	म	प	सां	नि	-	प	-	-	-	ध	प	प	प	ग	म	ग	-	
बा	३	३	३	३	रे	३	३	३	३	३	मो	रे	३	३	३	३	३	३	
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	
प	नि	ध	नि	प	-	-	-	प	ग	म	प	-	प	ग	म	ग	-	सा	-
ची	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	हो	३	३	३	३	३	३	३	३
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
नि	प	-	नि	नि	सा	-	ग	म	प	-	प	ग	म	ग	गरे	सा	-	सा	-
हो	३	३	३	३	दे	३	रे	३	मी	३	त	पि	य	३	३	३	३	३	३
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३

अंतरा

प	ग	म	प	-	सां	प	नि	नि	सां	-	सां	सां	सां	सां	रें	सां	-	सां	-	
स	दा	३	रं	३	ग	जि	न	जा	३	वो	बि	दे	३	३	३	३	३	३	३	
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	
नि	सां	सां	सां	-	नि	ध	नि	प	-	मं	प	-	नि	नि	सां	नि	प	-	सां	-
सु	ख	नी	३	३	द	रि	या	३	३	सो	३	व	न	दे	३	रे	३	३	३	३
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
प	ग	म	प	नि	सां	ध	नि	प	-	प	-	ग	म	ग	ग	सा	-	सा	-	
सो	३	३	३	३	दे	३	रे	३	मी	३	त	पि	य	३	३	३	३	३	३	३
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३

ताना

- ८ मात्रा : (१) नि॒सा गम पम गम गम पम गरे सासा |
 (२) गम प॒नि सां॒गं रे॒सां नि॒ध पम गरे सासा |
- १६ मात्रा : (१) नि॒सा गम पम गम गग रेसा नि॒सा गम |
 प॒नि सां॒रे सां॒नि धप मं॒प गम गरे सासा |
 (२) मग रेसा नि॒सा मग पप मग रेसा नि॒सा |
 नि॒नि प॒नि सां॒नि धप मं॒प मग रेसा नि॒सा |

४.५ राग - केदार

ताल-त्रिताल

स्थाई- सोच समझ मन मीत पियरवा
सद्गुरू नाम करे सुमिरनवा |

अंतरा - घरि घरि पल पल उमर घटत सब
अजहूं चेत मतिमंद चतरवा ||

स्थायी

निः	सा	रे	सा	सा	प	प	मं	प	ध	-	प	प	मंपध	मंप	म	-	
सो	ऽ	च	स	म	झ	म	न	मी	ऽ	त	पि	यऽऽ	रऽ	वा	ऽ		
०				३				×				२					
ग	-	प	प	सां	-	नि	ध	प	म	-	म	ध	प	ग	रे	सा	-
स	ऽ	दु	रु	ना	ऽ	म	क	रे	ऽ	सु	मि	र	न	वा	ऽ		
०				३				×				२					

अंतरा

मं	प	प	सां	सां	सां	सां	रें	सां	सां	नि	ध	सां	रें	सां	नि	ध	प	
घ	रि	घ	रि	प	ल	प	ल	उ	म	र	घ	ट	त	स	ब			
०				३				×				२						
ग	म	प	सां	सां	रें	सां	नि	ध	प	ग	-	म	ध	प	ग	रे	सा	-
अ	ज	हुं	चे	ऽ	त	म	ति	मं	ऽ	द	च	तु	र	वा	ऽ			
०				३				×				२						

ताना

- ८ मात्रा : (१) सारे सासा मम रेसा पप मंप मम रेसा |
(२) सासा मम पप मंप धप मंप मम रेसा |
- १६ मात्रा : (१) मम रेसा पप मंप मम रेसा धध पप |
मम रेसा सांनि धप मंप धप मम रेसा |
(२) मंप धप मंप धनि धप मंप धनि सांनि |
धप मंप धनि सारें सांनि धप मम रेसा |

४.६ भैरव

ताल-त्रिताल

स्थाई- जागो मोहन प्यारे सांवरी सूरत मोहे मन भावे
सुंदर लाल हमारे |

अंतरा - प्रात समय उठी भानु उदय मयो, ग्वाल बाल सब
भूपत ठाडे
दरसन के सब भुखे प्यासे, उठियो नंद किशोर ||

स्थायी

म	ग	म	नि	ध	-	प	-	प	ध	म	ध	ध	पम	प	-	म	-	ग	-
जा	ॐ	ॐ	गो	ॐ	मो	ॐ	ह	न	प्या	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	रे	ॐ	ॐ	ॐ
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
प	ग	-	म	ग	ग	रे	-	ग	प	ग	म	ग	म	ग	म	रे	-	सा	-
सां	ॐ	ॐ	व	री	सू	ॐ	र	त	मो	हे	म	न	भा	ॐ	वे	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
सा	नि	सा	म	ग	म	प	ध	नि	सां	सां	सां	नि	ध	प	म	ग	ॐ	ॐ	ॐ
सुं	ॐ	ॐ	द	र	ला	ॐ	ल	ह	मा	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ

अंतरा

प	-	प	प	नि	-	नि	नि	सां	-	सां	-	नि	सां	सां	सां				
प्रा	ॐ	त	स	म	य	उ	ठी	भा	ॐ	नू	ॐ	द	य	म	यो				
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ				
नि	ध	-	ध	सां	नि	सां	सां	सां	सां	सां	सां	सां	नि	ध	प				
ग्वा	-	ल	वा	ॐ	ल	स	ब	भू	ॐ	प	त	ठा	ॐ	डे	ॐ				
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ				
प	ग	म	प	ध	सां	-	नि	प	म	ग	म	ग	म	रे	-	सा	-		
द	र	स	न	के	ॐ	स	ब	भू	ॐ	खे	ॐ	प्या	ॐ	से	ॐ	ॐ	ॐ		
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ		
सा	नि	सा	म	ग	म	प	ध	नि	सां	सां	सां	नि	ध	प	म	ग	ॐ	ॐ	ॐ
उ	ठि	यो	ॐ	नं	ॐ	द	कि	शो	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ

५. सादरीकरण बडा ख्याल (विलंबित ख्याल)

विलंबित लयीमध्ये (सावकाश लय) गायल्या जाणाऱ्या ख्यालाला बडा ख्याल असे म्हणतात. बडा ख्याल विलंबित त्रिताल, विलंबित एकताल, आडा चौताल, झुमरा या तालांमध्ये गातात. बडा ख्यालानंतर छोटा ख्याल गायला जातो.

५.१ राग- भूपाली ताल - विलंबित एकताल

अस्थाई - जब ही सब निरपत निरास भये।

अंतरा - गुरुपद कमल वंदे रघुपत
तब चाप समीप गये।

स्थायी											
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
										गरेसा	धूसारे
										जबही	सब
										४	४
प	ग	रेग	ग	पधपप	गरे	सासा	साररे	पग	रेगरेरेग		
नि	ऽ	ऽऽ	र	पऽऽऽ	तऽ	निराऽ	ऽऽस	भये	ऽऽऽऽऽ		
×		०		२		०		३		४	

अंतरा

										गगपध	सांसां
										गुरुपद	कमऽ
										४	
सां	सांसारें	-सारेंसा	धप	पधधप,ग	रेगप	धसांधसां	-सारेंसा	सांधपग	रेगरेरेग		
ल	वन्देऽ	ऽरघुप	तऽ	ऽतबऽ	चाऽ	पसमीऽ	ऽऽऽप	गयेऽऽ	ऽऽऽऽऽ	-	-
×		०		२		०		३			

छोटा ख्याल

राग-भूपाली

ताल-त्रिताल

अस्थाई - तुमहम सनजिन बोलो पियरवा।
और न सो नैन मिलावत हो।
हमसे करो तुम रार

अंतरा - कारि करु कछु बन नही आवत।
ऐसो ढिट लंगरवा तोरे।
तुमसे कौन करे रार॥

स्थायी															
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
								सां	सां	ध	प	ग	रे	सा	सा
								तु	म	ह	म	स	न	जि	न
								०				३			

प	ग	प	प	प	ध	ध	-	ग	-	ग	रे	ग	प	सां	ध
बो	ऽ	लो	पि	य	र	वा	ऽ	औ	ऽ	र	न	सो	ऽ	नै	ऽ
×				२				०				३			
सां	सां	सां	-	सां	रें	सां	-	सां	सां	रें	रें	ध	-	सां	सां
न	मि	ला	ऽ	व	त	हो	ऽ	ह	म	से	क	रो	ऽ	तु	म
×				२				०				३			
पध	सांसां	धप	पध	सांसां	धप	गरे	सा-								
राऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	रऽ								
×				२											

अंतरा

सां	सां	सां	सां	सां	रें	सां	सां	प	ग	ग	ग	प	-	सां	ध
ब	न	न	ही	आ	ऽ	व	त	का	ऽ	रि	क	रु	ऽ	क	छु
×				२				०				३			
सां	रें	गं	रें	सां	रें	सां	ध	सां	-	ध	-	सां	-	रें	रें
ग	र	वा	ऽ	तो	ऽ	रे	ऽ	ऐ	ऽ	सो	ऽ	ढी	ऽ	ट	लं
×				२				०				३			
पध	सांसां	धप	पध	सांसां	धप	गरे	सा-	प	ग	प	ध	सां	ध	सां	सां
राऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	ऽऽ	रऽ	तु	म	से	कौ	ऽ	न	क	रे
×				२				०				३			

ताना

- ८ मात्रा : (१) सारे गप धसां धप गप धप गरे सा- |
(२) गप धसां रेंसां धप सांसां धप गरे सा- |
- १६ मात्रा : (१) सारे गरे साध सारे गप धप गरे सारे |
गप धसां धप गरे सारे गप गरे सा- |
(२) सारे गरे सारे गप धप गप धसां रेंसां |
धसां रेंसां गर्रें सारें सांसां धप गरे सा- |

५.२ राग-यमन

विलंबित-एकताल

अस्थाई - कहो सखी कैसे के करिए भरिए
दीन ऐसे लालन के संग।

अंतरा - सुन री सखीरी मैं का कहूँ तोसे।
उन्हीं के जानत ढंग॥

स्थायी											
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
										ग-रेग	सा-निधु
										कहेसखी	कैऽसेके
										४	
सा	निधुपु	सासा	सा	रेसा	निधु	निरे	गरे	ग	रेसा		
क	रिए	भरि	ए	दिन	ऐसे	लाऽ	लन	के	संग		
×		०		२		०		३			

अंतरा											
										मंग	मंध
										सुन	रीस
										४	
नि-सांसां	रें	सां	निधु	निधुप	निरेग	रे	मंधनी	धुप	रेस		
खीऽरीऽ	मैं	का	कहूँ	तोऽसे	उन्ही	के	जाऽऽ	नत	ढंग		
×		०		२		०		३			

आलाप

स्थायी

	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
(१)	कहोसखी	कैसेके	क	सा	सानि	धुनि	निरे	सा	निरेग	ऽ	गरे	निरेसा
(२)	कहोसखी	कैसेके	क	सा	निरेग	ऽ	रेगममं	रेग	गमप	ऽ	पमं	रेगरेसा
(३)	कहोसखी	कैसेके	क	गमप	मंध	प	पमं	रेग	परे	सा	धुनि	रेसा
(४)	कहोसखी	कैसेके	क	प	मंध	प	मंधनि	निधप	पमं	रेग	गरे	निरेसा

अंतरा

(१)	सुन	रीस	खी	गमंधनि	धप	मंधनिसां	सानि	निधप	मंधनिसां	धनिरें	सां	ऽ
(२)	सुन	रीस	खी	मंधनिसां	निरेसां	ऽ	निरेगं	गंरें	निरेसां	ऽ	धनिसां	ऽ

तान - स्थायी

	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
(१)	कहोसखी	कैसेके	क	ऽ	निरेगमं	पमंगरे	गमपमं	गरेसाऽ	निरेगरे	गरेसाऽ	गमपमं	गरेसाऽ
(२)	कहोसखी	कैसेके	क	ऽ	निरेगमं	धनिधप	मंधपमं	गरेसाऽ	निनिधप	धधपमं	पपमंग	मंगरेसा
(१)	सुन	रीस	खी	ऽ	निरेगमं	धनिसांऽ	निधपमं	गरेसाऽ	सानिधप	निधपमं	धपमंग	मंगरेसा
(२)	सुन	रीस	खी	ऽ	निरेगमं	धनिरेगं	रेसांनिध	पमंगरे	धनिरेसां	निधपमं	गमपमं	गरेसाऽ

ताना

८ मात्रा :	(१)	निरे	गमं	पमं	गरे	गमं	पमं	गरे	सा-	
	(२)	निरे	गमं	धनि	सारें	सानि	धप	मंग	रेसा	
१६ मात्रा :	(१)	गग	रेसा	निरे	गमं	पध	पम	गरे	सासा	
		निनि	धप	मंध	पमं	गमं	पम	गरे	सासा	
	(२)	निरे	गरे	गमं	धनि	मंध	निसां	निरे	सांसां	
		सानि	धनि	सानि	धप	मप	गमं	गरे	सासा	

राग-यमन

ताल-त्रिताल

अस्थाई - एरी आली पिया बिन सखी
कलन परत मोहे घरीपल छिनदिन॥
अंतरा - जबसे पिया परदेस गवन किनो,
रतिया कटत मोरी तारे गिन गिन॥

स्थायी

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
								निध	नि	प	-	रे	-	सा	-
								एऽ	ऽ	री	ऽ	आ	ऽ	ली	ऽ
								०				३			
ग	रे	प	ग	-	-	ग	प	ग	प	ग	प	मं	ध	मं	प
पि	या	बि	न	ऽ	ऽ	स	खी	क	ल	न	प	र	त	मो	हे
×				२				०				३			
नि	ध	प	मं	ग	रे	सा	सा								
घ	री	प	ल	छि	न	दि	न								
×				२											

अंतरा

								प	प	सां	सां	सां	-	सां	सां
								ज	ब	से	पि	या	ऽ	प	र
								०				३			
सां	-	नि	ध	नि	रें	सां	सां	नि	रें	गं	रें	सां	नि	ध	प
दे	ऽ	स	ग	व	न	कि	नो	र	ति	या	क	ट	त	मो	री
×				२				०				३			
नि	ऽ	धप	-	रे	रे	सा	सा								
ता	ऽ	रेऽ	ऽ	गि	न	गि	न								
×				२											

स्वाध्याय

प्र. १ तबल्यावर विलंबित एकतालाचा ठेका समजून घ्या व समेची मात्रा ओळखण्याचा सराव करा.

६. सादरीकरण

६.१ तराणा

तराणामध्ये दिरदिर, तुंदिर, तनोम यासारखे अर्थहीन शब्द आणि किट धा, तिटकत, धागे, धाधा यासारखे तबल्याचे बोल एखाद्या रागामधील गीताप्रमाणे मध्य किंवा द्रुतलयीत गायले जातात. तराणा हा वैशिष्ट्यपूर्ण गीतप्रकार गाताना तुम्हांला नक्कीच मजा येईल.

राग – अल्हैया बिलावल

ताल त्रिताल

स्थाई – तदिम् तन देरेना तदारे दानी, तनन तन देरेना दिम् तन देरेना,

धित्त्लांतनननन देरेना ||

अंतरा – ना दिरदिरदिर तुम दिरदिरदिर दिम दिम तनन तदियाना रे तन दिमत्तन दारे दानी,

दिरदिरदिरदिर दिरदिरदिरदिर दिमतन देरेना ||

स्थायी

				ग	प	-	प	प	नि	ध	नि				
				त	दिम्	ऽ	त	न	दे	ऽ	रे				
				०				३							
सां	-	-	नी	ध	प	म	ग	ग	म	रे	रे	ग	ध	प	प
ना	ऽ	ऽ	त	दा	रे	दा	नी	त	न	न	त	न	दे	रे	ना
×				२				०				३			
ग	म	रे	सा	नि	रे	सा	-	ग	प	-	प	नि	ध	नि	नि
दि	म्	त	न	दे	रे	ना	ऽ	धि	त्त्लां	ऽ	त	न	न	न	न
×				२				०				३			
सां	-	-	नि	ध	प	म	ग								
दे	ऽ	ऽ	रे	ना	ऽ	ऽ	ऽ								
×				२											

अंतरा

				ग	प	-	प	नि	ध	नि	नि				
				ना	दिर	दिर	दिर	तुम	दिर	दिर	दिर				
				ध	नि	सां	रें	नि	सां	ध	प				
सां	-	-	सां	सां	सां	सां	सां	त	दि	या	ना	रे	ऽ	त	न
दिम्	ऽ	ऽ	दिम्	ऽ	त	न	न	ग	ध	प	नि	ध	सां	नि	रें
ध	नि	ध	प	ग	प	म	ग	ग	ध	प	नि	ध	सां	नि	रें
दि	ऽ	मत्त	न	दा	रे	दा	नी	दिर	दिर	दिर	दिर	दिर	दिर	दिर	दिर
सां	नि	ध	प	म	ग	रे	सा								
दि	ऽ	मत्त	न	दे	रे	ना	ऽ								

६.२ धृपद

ख्याल गायकी प्रचारात येण्यापूर्वी अत्यंत लोकप्रिय असलेला गीतप्रकार म्हणजे धृपद होय. धृपदाचे गायन लयीचे विविध प्रकार उदा. दुगुन तिगुन घेऊन केले जाते. ख्याल, तराणा या गीतप्रकारानंतर धृपद हा वैशिष्ट्यपूर्ण गीतप्रकार तुम्हांला नक्की आवडेल.

राग – भूपाली

ताल चौताल

स्थायी – तू ही सूर्य तू ही चन्द्र, तू ही पवन तूही अग्नि   अंतरा – भव रूद्र उग्र सर्व पशुपती समसमान
तू ही आप तू अकास तू ही धरनि यजमान ॥   ईशान भीम सकल तेरे ही अष्ट नाम ॥

स्थायी

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
×		०		२		०		३		४	
ग	-	रे	ग	-	प	ग	-	रे	सा	रे	सा
तू	ऽ	ही	सू	ऽ	र्य	तू	ऽ	ही	चं	ऽ	न्द्र
सा	-	ध	सा	ग	रे	सा	रे	सा	ध	ध	प
तू	ऽ	ही	प	व	न	तू	ऽ	ही	अ	गि	न
सा	-	रे	प	प	ध	सां	-	ध	सां	-	सां
तू	ऽ	ही	आ	ऽ	प	तू	ऽ	अ	का	ऽ	स
सां	गं	रें	रें	सां	प	सां	ध	प	ग	रे	सा
तू	ऽ	ही	ध	र	नि	य	ज	ऽ	मा	ऽ	न

अंतरा

प	ग	-	प	सां	ध	सां	-	सां	सां	रें	सां
भ	व	ऽ	रू	ऽ	द्र	उ	ऽ	ग्र	स	ऽ	र्व
सां	ध	-	सां	सां	रें	गं	रें	रें	सां	ध	प
प	शु	ऽ	प	ती	ऽ	स	म	स	मा	ऽ	न
प	ग	रे	ग	प	सां	सां	-	सां	सां	रें	सां
ई	ऽ	ऽ	शा	ऽ	न	भी	ऽ	म	स	क	ल
गं	रें	-	सां	प	ध	सां	ध	प	ग	रे	सा
ते	ऽ	ऽ	रे	ऽ	ही	अ	ऽ	ष्ट	ना	ऽ	म

स्वाध्याय

प्र.१ वेगवेगळ्या गायकांनी गायलेले धृपद, तराणे ऐका आणि गीतप्रकारांच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करा.

७. सादरीकरण

७.१ लक्षणगीत

७.१.१ राग खमाज – ताल द्रुत एकताल

स्थायी – सोहत मधुर खमाज , सुध सुर युत देऊ निषाद, समय द्वितीय प्रहर रात, षाडवसंपूरन जात ॥

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
×	-	०	४	२	६	०	८	३	१०	४	१२
सा	-	ग	ग	ग	म	प	ध	ग	म	ग	ग
सो	ऽ	ह	त	म	धु	र	ख	मा	ऽ	ऽ	ज
×		०		२		०		३		४	
ग	म	प	प	पध	सां	नि	ध	प	म	ग	ग
सु	ध	सु	र	(युऽ	त	दे	ऊ	नि	षा	ऽ	द
×		०		२)		०		३		४	
म	नि	ध	नि	प	ध	नि	सां	नि	सां	-	सां
स	म	य	द्वि	ती	य	प्र	ह	र	रा	ऽ	त
×		०		२		०		३		४	
पनि	सांरें	नि	सां	नी	ध	म	प	ध	म	ग	ग
(षाऽ	(ऽऽ	ड	व	सं	ऽ	पू	र	न	जा	ऽ	त
×		०		२		०		३		४	

अंतरा

अंतरा – आरोहन रिषभ छुटत, सब सुर अवरोह करत, गनि नृप मंत्रि संमत, संगत सुर धम विलसत ॥

ग	-	म	-	नि	ध	नि	सां	नि	सां	सां	सां
आ	ऽ	रो	ऽ	ह	न	रि	ष	भ	छु	ट	त
×		०		२		०		३		४	
नि	सां	नि	सां	सां	रें	नि	सां	नि	ध	ध	ध
स	ब	सु	र	अ	व	रो	ऽ	ह	क	र	त
×		०		२		०		३		४	
म	नि	ध	नि	प	ध	नि	सां	नि	-	सां	सां
ग	नि	नृ	प	मं	ऽ	त्रि	ऽ	सं	ऽ	म	त
×		०		२		०		३		४	
गं	रें	सां	नि	ध	प	ध	म	प	ध	म	ग
सं	ऽ	ग	त	सु	र	ध	म	वि	ल	स	त
×		०		२		०		३		४	

७.१.२ राग मालकंस

ताल - त्रिताल

स्थायी - मालकंस गुनि चतुर गाय, जब गमधनि को बिकरत बनाय तब ||

ग	-	सा	सा	-	सा	ध	नि	सा	सा	म	म	-	ग	ग	ग
मा	ऽ	ल	कं	ऽ	स	गु	नि	च	तु	र	गा	ऽ	य	ज	ब
०				३				×				२			
म	ध	नि	सां	सां	-	नि	ध	मध	धनि	ध	म	-	म	ग	म
ग	म	ध	नि	को	ऽ	बि	क	रुँ	तेँ	ब	ना	ऽ	य	त	ब
०				३				×				२			

अंतरा

अंतरा - मेल करत भैरवी मध्यम सुर अंश समय, निस तृतीय कहे प्रहर, रिप वरजित ओडव बनाय तब ||

म	-	ग	ग	म	म	ध	-	नि	नि	सां	-	सां	सां	सां	सां
मे	ऽ	ल	क	र	त	भै	ऽ	र	वि	म	ऽ	ध्य	म	सु	र
०				३				×				२			
सां	-	सां	सां	गं	सां	नि	ध	म	ध	नि	नि	ध	नि	ध	म
अं	ऽ	श	स	म	य	नि	स	तृ	ति	य	क	हे	प्र	ह	र
०				३				×				२			
ध	नि	सां	मं	गं	मं	गं	सां	गं	सां	धनि	ध	म	म	ग	म
रि	प	व	र	जि	त	ओ	ऽ	ड	व	बुँ	ना	ऽ	य	त	ब
०				३				×				२			

७.२ सरगम गीत

हे जाणून घ्या

राग भैरवी

स्थायी

सा	ध	प	ध	म	प	ग	म	नि	ध	ऽ	सा	ऽ	रे	ग	म
०				३				×				२			
ग	रे	सा	ऽ	धु	नि	सा	रे	नि	सा	म	म	ग	ग	रे	सा
०				३				×				२			

अंतरा

नि	सा	ग	म	ध	म	ध	नि	सां	ऽ	सां	ऽ	गं	गं	रें	सां
०				३				×				२			
नि	सां	गं	मं	पं	गं	ऽ	मं	गं	रें	सां	ऽ	गं	गं	रें	सां
०				३				×				२			
सां	सां	नि	नि	ध	ध	प	प	म	म	ग	ग	रे	रे	सा	ऽ
०				३				×				२			

कंठ सुगम संगीत

१. स्वर परिचय

स्वर हा संगीताचा आत्मा आहे. ठरावीक कंपनसंख्येच्या स्थिर आणि मधुर नादाला स्वर असे म्हणतात.

स्वरांचे २ प्रकार पडतात. १) शुद्ध स्वर २) विकृत स्वर

विकृत स्वराचे दोन प्रकार पडतात. १) कोमल स्वर २) तीव्र स्वर

स्वरालंकार - स्वरांच्या नियमबद्ध, रचनेला अलंकार असे म्हणतात. अलंकारांचा उपयोग स्वरांच्या अभ्यासासाठी तसेच राग रंजकतेसाठी केला जातो.

घटक १ स्वर

१.१ - शुद्ध स्वर - सात - सा रे ग म प ध नि ।

१.२ - विकृत स्वर

अ) कोमल स्वर - चार - रे ग ध नि ।

ब) तीव्र स्वर - एक - म

१.३ - स्वरालंकार

१.३.१) सा रे ग म प ध नि सां ।

सां नि ध प म ग रे सा ।

१.३.२) सारेग रेगम गमप मपध पधनि धनिसां ।

सांनिध निधप धपम पमग मगरे गरेसा ।

१.३.३) सारेगम रेगमप गमपध मपधनि पधनिसां ।

सांनिधप निधपम धपमग पमगरे मगरेसा ।

१.३.४) साग रेम गप मध पनि धसां ।

सांध निप धम पग मरे गसा ।

१.३.५) सागरेसा रेमगरे गपमग मधपम पनिधप धसांनिध निरेंसांनि सांगरेंसां ।

सांगरेंसां निरेंसांनि धसांनिध पनिधप मधपम गपमग रेमगरे सागरेसा ।

स्वाध्याय

प्र.१ खालील अलंकार पूर्ण करा.

२) सारेरेसा, रेगरे .....

१) सारेगसा, रेगरे .....

प्र.२ वरील अलंकार म्हणण्याचा सराव करा.

२. रागांची शास्त्रीय माहिती (ओळख)

राग गायन हे भारतीय संगीताचे वैशिष्ट्य आहे. मनाचे रंजन करणारी विशिष्ट स्वरांची नियमबद्ध रचना म्हणजे राग होय. रागाचे शास्त्रीय स्वरूप अभ्यासताना थाट, स्वर, वादी, संवादी, वर्ज्य स्वर, जाती, गानसमय इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. राग गायन करताना हे घटक विचारात घेणे आवश्यक असते.

२.१ राग	: दुर्गा	२.२ राग	: केदार
थाट	- बिलावल	थाट	- कल्याण
विकृत स्वर	- नाही	विकृत स्वर	- दोन मध्यम व दोन निषादांचा प्रयोग कोमल निषादाचा क्वचित प्रयोग
वर्ज्य स्वर	- गंधार व निषाद	वर्ज्य स्वर	- गंधार वर्ज्य; आरोहामध्ये रिषभही वर्ज्य
जाती	- ओडव-ओडव	जाती	- ओडव-षाडव
वादी	- मध्यम	वादी	- मध्यम
संवादी	- षड्ज	संवादी	- षड्ज
गानसमय	- रात्रीचा दुसरा प्रहर	गानसमय	- रात्रीचा पहिला प्रहर
आरोह	- सा रे म प ध सां ।	आरोह	- साम, मप, मपधप, निधसां।
अवरोह	- सां ध प म रे सा ।	अवरोह	- सांनिधप, मपधपम, रेसा।
पकड	- मपध, मरे, ध्, सा ।	पकड	- मपधपम, सारेसा।

२.३ राग	: देस	२.४ राग	: भीमपलास
थाट	- खमाज	थाट	- काफी
विकृत स्वर	- दोन निषादांचा प्रयोग (आरोहात शुद्ध व अवरोहात कोमल निषाद)	विकृत स्वर	- गंधार व निषाद कोमल
वर्ज्य स्वर	- आरोहामध्ये गंधार व धैवतवर्ज्य	वर्ज्य स्वर	- आरोहामध्ये रिषभ व धैवत वर्ज्य
जाती	- ओडव - संपूर्ण	जाती	- ओडव - संपूर्ण
वादी	- रिषभ	वादी	- मध्यम
संवादी	- पंचम	संवादी	- षड्ज
गानसमय	- रात्रीचा दुसरा प्रहर	गानसमय	- दिवसाचा तिसरा प्रहर
आरोह	- सा रे म प नि सां ।	आरोह	- नि सा ग म प नि सां।
अवरोह	- सांनिधप, मग, रेग, सा ।	अवरोह	- सांनिधप, मपगम, गरेसा ।
पकड	- मपध, मगरे, गसा।	पकड	- निसाम, मपगम, गरेसा ।

३. सादरीकरण

सुगम संगीतामध्ये स्वर आणि ताल ह्याबरोबरच शब्द हा घटक महत्त्वाचा असतो. शब्दप्रधान गायकी हे सुगम संगीताचे वैशिष्ट्य आहे. ह्यामध्ये भावगीत, भक्तिगीत, गझल, लोकगीत अशा अनेक गीतप्रकारांचा समावेश होतो.

३.१ भजन : मीराबाई

पायोजी मैने राम रतन धन पायो
वस्तु अमोलक दी मेरे सतगुरू
किरपा कर अपनायो ।
जनम जनम की पूंजी पाई ।
जग में सभी खोवायो ।
खर्च न खूटे चोर न लूटे
दिन दिन बढ़त सवायो
सत की नांव खेवटिया सतगुरू
भवसागर तरवायो
मीरा के प्रभू गिरधर नागर
हरत हरत जस गायो ।

गीत : संत मीराबाई
संगीत : हृदयनाथ मंगेशकर
गायिका : लता मंगेशकर

३.२ भावगीत

तोच चंद्रमा नभात तीच चैत्रयामिनी
एकांती मजसमीप तीच तूही यामिनी ॥१॥

निरवता ती तशीच धुंद तेच चांदणे
छायांनी रेखिले चित्र तेच देखणे
जाईचा कुंज तोच तीच गंध मोहिनी ॥१॥

सारे जरी ते तसेच धुंदी आज ती कुठे
मी तोच तीच तूही प्रीती आज ती कुठे
ती न आर्तता उरात स्वप्न ते न लोचनी ॥२॥

त्या पहिल्या प्रीतीच्या आज लोपल्या खुणा
वाळल्या फुलात व्यर्थ गंध शोधतो पुन्हा
गीत ये न ते जुळून भंगल्या सुरातुनी ॥३॥

गीत : शांता शेळके
संगीत : सुधीर फडके
गायक : सुधीर फडके

३.३ चित्रपट गीत : हिरवा निसर्ग हा भवतीने

हिरवा निसर्ग हा भवतीने
जीवन सफर करा मस्तीने
मन सरगम छेडा रे
जीवनाचे गीत गा रे, गीत गा रे धुंद व्हा रे
नवे पंख पसरा, उंच उंच लहरा
भिरभिरणारे गीत गा रे, गीत गा रे धुंद व्हा रे
गुलाबी हवा अशी मंद मंद वाहते
शराबी कळी अशी चिंब चिंब नाहते
सुगंधी फुलांना नशा आज आली
सडा शिंपीला हा जणू प्रितीने

नव्या संगीतातले तराणे नवे असे
कुणी सोबती मला मिळाया हवे असे
जन्म हे जगावे, विश्व हे बघावे
एकरूप व्हावे संगसाथीने

गीत : जगदीश खेबुडकर
गायक : सोनू निगम
संगीतकार : जितेंद्र कुलकर्णी
चित्रपट : नवरा माझा नवसाचा

३.४ गजल : लोग कहते हैं अजनबी तुम हो ।

लोग कहते हैं अजनबी तुम हो।
अजनबी मेरी जिंदगी तुम हो॥
दिल किसी औरका न हो पाया।
आरजू मेरी आज भी तुम हो॥
मुझको अपना शरीक -ए-गम कर लो।
यूं अकेले बहोत दुखी तुम हो॥
दोस्तों से वफा की उम्मीदें।
किस जमाने के आदमी तुम हो॥
संगीत : हरिहरन
गायिका : आशा भोसले

३.५ लोकगीत

अशी चिकमोत्याची माळ होती गं तीस तोळ्याची गं
जसा गणपतीचा गोंडा चौरंगी लाल बावटा गं ॥१॥
या चिकमाळेला, रेशमी मऊशार दोरा गं
मऊ रेशमाच्या दोऱ्यात, नवरंगी माळ ओविली गं॥१॥
अशा चिकमाळेला हिऱ्याचे आठ आठ पदर गं
अशी तीस तोळ्याची माळ गणपतीला घातली गं ॥२॥
गोन्या गणपतीला खुलून माळ शोभली गं
अशी चिकमाळ पाहून गणपती किती हासला गं ॥३॥
त्यांन गोड हासून मोठा आशीर्वाद दिला गं
चला चला करूया नमन गणरायाला गं
त्याच्या आशीर्वादाने करू सुरुवात शुभकार्याला गं ॥४॥

गीत : विलास जयतापकर
संगीत : निर्मल अरविंद
गायिका : जयश्री शिवराम व कोरस

३.६ नाट्यगीत

कर हा करी धरिला शुभांगी
सुदिनी रमाकांता समोरी ॥१॥
सुखदा सदा मत्स्वामिनी तू
गृहसंपदा उपभोगी सारी॥

गीत : गोविंद बल्लाळ देव
नाटक : संशयकल्लोळ

उपक्रम : अभ्यासक्रमातील गीतप्रकारांवर आधारित गाणी ऐका.

४.२ सरगम गीत

४.२.१ राग-दुर्गा

ताल-झपताल

स्थायी

ध	-	म	प	ध	म	-	रे	रे	सां
×		२			०		३		
म	रे	प	प	ध	सां	सां	ध	म	रेसा
×		२			०		३		

अंतरा

ध	म	प	प	ध	सां	सां	रें	रें	सां
×		२			०		३		
ध	सां	रें	मं	रें	सां	सां	ध	ध	प
×		२			०		३		
ध	-	म	प	ध	म	-	रे	रे	सा
×		२			०		३		

४.२.२ राग-केदार

ताल-त्रिताल

स्थायी

म	-	रे	सा	रे	रे	सा	-	सा	म	म	प	मं	प	ध	प	
×				२				०	मं	प	ध	नि	ध	प	मं	प
सां	-	ध	प	मं	प	म	-									
×				२												

अंतरा

×				२				०	मं	प	ध	नी	सां	-	सां	-
मं	मं	रें	सां	नि	रें	सां	-	०	रें	रें	सां	नि	ध	प	मं	प
×				२									३			
म	म	रे	सा	नि	रे	सा	-									
×				२												

४.२.३ राम-देस

ताल-त्रिताल

स्थायी

सां	-	-	रें	सां	नि	ध	प	रे	म	-	म	प	नि	-	नि
×				२	०			०	०			३			
प	म	ग	रे	ग	नि	-	सा		प	नि	ध	प	म	ग	रे
×				२	०							३			

अंतरा

सां	-	सां	सां	नि	सां	सां	-	म	-	म	म	प	प	नि	नि
×				२				०				३			
रें	सां	नि	ध	प	म	ग	रे	नि	सां	रें	मं	गं	रें	नि	सां
×				२				०				३			
सां	नि	ध	प	म	ग	(रेग)	सा	०	नि	-	ध	नि	प	ध	म
×				२								३			प

४.२.४ राग-भीमपलास

ताल-त्रिताल

स्थायी

प	-	-	ग	म	ग	रे	सा	ग	म	प	नि	ध	प	ग	म
×				२				०				३			
ग	म	प	नि	ध	-	प	-	नि	-	सा	ग	रे	-	सा	-
×				२				०				३			
म	प	ग	म	ग	रे	सा	-	ग	म	प	नि	सां	नि	ध	प
×				२								३			

अंतरा

सां	-	सां	-	रें	नि	सां	-	ग	म	प	म	प	नि	प	नि
×				२				०				३			
प	नि	सां	नि	ध	-	प	-	नि	-	सां	गं	रें	-	सां	-
×				२				०				३			
प	-	-	ग	म	ग	रे	सा	०	म	-	प	नि	ध	प	ग
×				२								३			म

४.२.५ राग-खमाज

ताल-त्रिताल

स्थायी

ग	ग	सा	ग	म	प	ग	म	नि	ध	-	म	प	ध	-	म
×				२				०				३			
ग	-	-	-	ध	नि	सां	-	सां	नि	ध	प	म	ग	रे	सा
×				२				०				३			

अंतरा

ग	म	ध	नि	सां	-	नि	सां	सां	गं	मं	गं	नि	नि	सां	-
×				२				०				३			
सां	रें	सां	नि	ध	नि	ध	प	ध	म	प	ग	म	ग	रे	सा
×				२				०				३			
नि	सा	ग	म	प	ग	-	म	नि	ध	-	म	प	ध	-	म
×				२				०				३			
ग	-	-	-	ध	नि	सां	-	सां	नि	ध	प	म	ग	रे	सा
×				२				०				३			

४.२.६ राग-बागेश्री

ताल-त्रिताल

स्थायी

सा	ग	-	म	-	ध	-	-	म	ध	नि	ध	म	ग	रे	सा
×				२				०				३			
ङि	सा	ध	नि	सा	-	म	-	ग	म	ग	सा	ग	म	ध	-
×				२				०				३			
नि	नि	ध	सां	नि	ध	म	प	ध	ग	म	-	ग	रे	सा	-
×				२				०				३			

अंतरा

ग	म	ग	म	ध	ध	नि	नि	सां	-	-	नि	गं	रें	सां	
×				२				०				३			
नि	ध	म	ध	नि	सां	-	नि	सां	गं	रें	सां	नि	ध	सां	-
×				२				०				३			
नि	नि	ध	सां	नि	ध	म	प	ध	ग	म	-	ग	रे	सा	-
×				२				०				३			

५. समूहगीत सादरीकरण

तीन किंवा अधिक व्यक्तींचा समूह जेव्हा एकच गीत एकत्रितरित्या सादर करतो तेव्हा त्याला समूहगीत असे म्हणतात. समूहगीतामध्ये एक सूर एक ताल हे सूत्र महत्त्वाचे असते. समूहात एकमेकांना सहकार्य करणे, एकमेकांना सांभाळून घेणे, स्वतःच्या आवाजावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते.

५.१ देशभक्तीपर गीत

सारे जहाँ से अच्छा हिंदोस्तान हमारा।
हम बुलबुलें हैं उसकी यह गुलिस्तां हमारा॥
परबत हो सबसे ऊँचा हमसाया आसमाँ का।
वो संतरी हमारा वो पासबां हमारा॥
गोदी में खेलती हैं जिसकी हजारों नदियाँ।
गुलशन है जिसके दम से रश्क-ए-जीना हमारा॥
मज़हब नही सिखाता आपस में बैर रखना।
हिंदी हैं हम वतन हैं हिन्दोस्ताँ हमारा॥

५.२ प्रार्थना

तू बुद्धी दे, तू तेज दे, नवचेतना विश्वास दे
जे सत्य सुंदर सर्वथा आजन्म त्याचा ध्यास दे... ॥१॥

हरवले आभाळ ज्यांचे हो तयांचा सोबती
सापडेना वाट ज्यांना हो तयांचा सारथी
साधना करिती तुझी जे नित्य तव सहवास दे
.....॥१॥

जाणवाया दुर्बलांचे दुःख आणि वेदना
तेवत्या राहो सदा रंध्रातुनी संवेदना
धमन्यातल्या रुधिरास या खल भेदण्याची आस दे
सामर्थ्य या शब्दांस आणि अर्थ या जगण्यास दे
.....॥२॥

सन्मार्ग आणि सन्मती लाभो सदा सत्संगती
नीती ना ही भ्रष्ट हो जरी संकटे आली किती
पंखास या बळ दे नवे, झेपावण्या आकाश दे
.....॥३॥

५.३ स्वागतगीत

स्वागतम्
स्वागतम् शुभ स्वागतम्
आनंद मंगल मंगलम्
नित प्रियम् भारत भारतम् ॥१॥
नित्य निरंतरता नवता
मानवता समता ममता
सारथि साथ मनोरथ का
जो अनिवार नही थमता
संकल्प अविजित अभिमतम् .....॥१॥
कुसमित नई कामनाएँ
सुरभित नई साधनाएँ
मैत्रि मति क्रिडांगन में
प्रमुदिन बन्धु भावनाएँ
शाश्वत सुविकसित इति शुभम् .....॥२॥
आनंद मंगल मंगलम् .....

५.४ गोंधळ

आई भवानी तुझ्या कृपेनं
तारसी भक्ताला
अगाध महिमा तुझी माऊली
वारी संकटाला
आई कृपा करी माझ्यावरी
जागवितो रात सारी
आज गोंधळाला ये
गोंधळ मांडला गं भवानी गोंधळाला ये
गोंधळ मांडला गं अंबे गोंधळाला ये
उधं उधं उधं उधं || धृ ||
गळ्यात घालून कवड्याची माळ
पायात बांधिली चाळ
हातात परडी तुला गं आवडी
वाजवितो संबळ
धगधगत्या ज्वालेतून आली
तूच जगन्माता
भक्ती दाटून येते आई
नाव तुझे घेता
आई कृपा करी माझ्यावरी
जागवितो रात सारी
आज गोंधळाला ये.....
उधं उधं उधं उधं... || १ ||
अगं सौख्य भरीला माणिक मोती
मंडप आकाशाचा
हात जोडूनी करुणा भाकितो
उद्धार कर नावाचा
अधर्म निर्दाळूनी धर्म हा
आई तूच रक्षिला
महिषासूर-मर्दिनी पुन्हा हा
दैत्य इथे माजला

आज आम्हांवरी संकट भारी
धावत ये लवकरी
अंबे गोंधळाला ये.....
उधं उधं उधं..... || २ ||

५.५ पोवाडा

प्रतापगडाच्या पायथ्याशी खान....(३)
आला बेगुमान नाही त्याला जाण
शिवाजी राजाच्या करामतीची
त्याशी नाही जाणीव शक्तीची
करील काय कल्पना युक्तीची हा जी जी जी....()

महाराजानी निरोप घेतला ...(२)
नू दंडवत घातला भवानीला
तसाच आई जिजाऊला
वकुत ह्यो वंगळ त्यों कसला
पानी आलं आईच्या डोळ्याला
न सरदार लागला रडायला
अहो हे हे हे सरदार तर रडतीलच
पण हत्ती घोडं शिवना चान्याला
अन् गाई बघा लागल्या हंबराया
असला बेहुद वकुत आला
दुश्मनाच्या गोटामधी चालला मराठ्याचा राजा
अहो राजा हो जी दाजी र जी जी...(३)

खानाच्या भेटीसाठी....(२)
महाराजानी एक शानदार शामियाना उभारला होता
भेटीसाठी छान उभारीला
नक्षीदार शामियान्याला
अन् अशा ह्या शामियान्यात
खान डौलत डुलत आला...(२)
सय्यद बंडा त्याच्या संगतीला
शिवबाच्या संगती महाला
म्हणतात ना होता जीवा म्हणून वाचला शिवा
राजाला पाहून खान म्हणतो

आओ आओ शिवाजी आ ओ हमारे गले लग जाओ
खान हाक मारीतो हसरी...(२)
रोखून नजर गगनी
जी र जी जी...

पण आपला राजा..(२)
काही कच्च्या गुरूचा चेला नव्हता
राजा गोर पहात त्याची न्यारी
चाल चित्याची सावध भारी
जी र जी जी....

खानानं राजाला आलिंगन दिलं
अन् दगा केला
खान दाबी मानी मान्याला....(२)
कट्यारीचा वार त्यानं केला...(२)
गर खरा आवाज झाला

चिलखत व्हत अंगाला
खानाचा वार फुका गेला
खान यडबडला

इतक्यात महाराजानी
पोटामधी पिसवा ढकलला
वाघनखांचा मारा केला
हे टरटरा फाडला पोटाला
हे तडा गेला खानाचा कोथळा
बाहिर आला जी र जी जी...(३)
प्रतापगडाचे युद्ध जाहले...(३)
रक्त सांडले पाप सारे गेले
पावन केला कृष्णेचा घाट...(२)
लावली गुलामीची हो वाट...(२)
मराठेशाहीचा मांडला थाट हो जी जी....(३)

उपक्रम : समूहगीते ऐकून त्यांची वैशिष्ट्ये जाणून घ्या.

८. स्वरलेखन

८.१ सरगम गीत

राग-पहाडी : ताल - भजनी

(तात्त्विकमधील घटक क्रमांक २ मधील एक सरगम गीत .)

८.२ नाट्यगीत

राग - दुर्गा

ताल - त्रिताल

कर हा करी धरिला शुभांगी।

सुदिनी रमाकांता समोरी ॥धृ॥

सुखदा सदा मत्स्वामि नी तू।

गृहसंपदा उपभोगी सारी ॥१॥

९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१	२	३	४	५	६	७	८
-	-	-	रे	म	प	-	ध	ध	प	-	ध	सां	धसां	रें	सां
५	५	५	क	र	हा	५	क	री	५	५	ध	री	लां५	५	शु
०				३				×				२			
ध	-	म	ध	ध	ध	प	ध	सां	-	ध	सां	धसां	रें	-	सां
भां	५	गी	सु	दि	नी	५	र	मा	५	कां	५	ता५	५	५	स
०				३				×				२			
ध	-	म	रे	म	प	-	ध	ध	प	-	-	-	-	-	-
मो	५	री	क	र	हा	५	क	री	५	५	५	५	५	५	५ ॥धृ॥
०				३				×				२			
-	-	-	ध	ध	ध	प	ध	सां	-	ध	सां	धसां	रें	-	सां
५	५	५	सु	ख	दा	५	स	दा	५	म	५	त्स्वा५	५	५	मि
०				३				×				२			
ध	-	प	ध	ध	ध	सां	रें	सां	-	ध	प	मप	ध	प	म
नी	५	तू	गृ	ह	सं	५	प	दा	५	उ	प	भो५	५	गी	सा
०				३				×				२			
-	रे	सा	रे	म	प	-	ध	ध	प	-	-				
५	री	५	क	र	हा	५	क	री	५	५	५				
०				३				×							

वाद्य संगीत

१. स्वर परिचय

स्वर हा संगीताचा आत्मा आहे. ठरावीक कंपनसंख्येच्या स्थिर आणि मधुर नादाला स्वर असे म्हणतात.

स्वरांचे २ प्रकार पडतात. १) शुद्ध स्वर २) विकृत स्वर

विकृत स्वराचे दोन प्रकार पडतात. १) कोमल स्वर २) तीव्र स्वर

स्वरालंकार - स्वरांच्या नियमबद्ध, रचनेला अलंकार असे म्हणतात. अलंकारांचा उपयोग स्वरांच्या अभ्यासासाठी तसेच राग रंजकतेसाठी केला जातो.

घटक १ स्वर

१.१ - शुद्ध स्वर - सात - सा रे ग म प ध नि ।

१.२ - विकृत स्वर

अ) कोमल स्वर - चार - रे ग ध नि ।

ब) तीव्र स्वर - एक - म

१.३ - स्वरालंकार

१.३.१) सा रे ग म प ध नि सां ।

सां नि ध प म ग रे सा ।

१.३.२) सारेग रेगम गमप मपध पधनि धनिसां ।

सांनिध निधप धपम पमग मगरे गरेसा ।

१.३.३) सारेगम रेगमप गमपध मपधनि पधनिसां ।

सांनिधप निधपम धपमग पमगरे मगरेसा ।

१.३.४) साग रेम गप मध पनि धसां ।

सांध निप धम पग मरे गसा ।

१.३.५) सागरेसा रेमगरे गपमग मधपम पनिधप धसांनिध निरेंसांनि, सांगरेंसां।

सांगरेंसां निरेंसांनि धसांनिध पनिधप मधपम गपमग रेमगरे सागरेसा ।

स्वाध्याय

प्र.१ खालील अलंकार पूर्ण करा.

१. सारेसा, रेगरे .....

२. साम, रेप .....

३. सारेगरे, रेगमग .....

२. रागांची शास्त्रीय माहिती (ओळख)

रंजयति इति रागः अशी संस्कृत ग्रंथामध्ये रागाची व्याख्या दिली आहे. असे असले तरी शास्त्रीय संगीतामध्ये रागाच्या शास्त्रालाही तितकेच महत्त्व असते. सादरीकरण करताना रागाच्या नियमांचे आणि शास्त्राचे तंतोतंत पालन करणे आवश्यक असते. या घटकामध्ये आपण अभ्यासक्रमातील रागांचे शास्त्र जाणून घेणार आहोत.

२.१ राग-बिहाग

थाट - बिलावल

विकृत स्वर - दोन मध्यमांचा प्रयोग (आरोहामध्ये शुद्ध आणि अवरोहात तीव्र)

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ व धैवत वर्ज्य

जाती - ओडव-संपूर्ण

वादी - गंधार

संवादी - निषाद

गानसमय - रात्रीचा दुसरा प्रहर

आरोह - नि सा ग म प नि सां |

अवरोह - सां नि ध प मं गमग रे नि सा |

पकड - नि सा ग म प, प मं ग म ग, रे नि सा |

२.३ राग - केदार

थाट - कल्याण

विकृत स्वर - दोन मध्यम व दोन निषादांचा प्रयोग.

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ व गंधार

जाती - ओडव षाडव

वादी - शुद्ध मध्यम

संवादी - षड्ज

गानसमय - रात्रीचा पहिला प्रहर

आरोह - सा म, म प, मं प ध प, नि ध सां |

अवरोह - सां नि ध प, मं प ध प म, सा रे सा |

पकड - सा म, मं प ध प म, सा रे सा |

२.२ राग - भैरव

थाट - भैरव

विकृत स्वर - रिषभ व धैवत कोमल व आंदोलित

वर्ज्य स्वर - नाही

जाती - संपूर्ण-संपूर्ण

वादी - धैवत

संवादी - रिषभ

गानसमय - प्रातःकाल

आरोह - सा रे ग म प ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध प म ग रे सा |

पकड - ग म ध ध प, ग म रे सा |

२.४ राग - बागेश्री

थाट - काफी

विकृत स्वर - गंधार व निषाद कोमल

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ व पंचम वर्ज्य

जाती - ओडव-संपूर्ण

वादी - मध्यम

संवादी - षड्ज

गानसमय - रात्रीचा दुसरा प्रहर

आरोह - नि सा ग म ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध, म प ध म ग रे सा |

पकड - ध नि सा म ग, म प ध म ग रे सा |

२.५ राग - भैरवी

थाट - भैरवी

विकृत स्वर - रिषभ, गंधार, धैवत, निषाद कोमल
वर्ज्य स्वर - नाही.

जाती - संपूर्ण-संपूर्ण

वादी - पंचम (काही विद्वानांच्या मते मध्यम)

संवादी - षड्ज

गानसमय - प्रातःकाल आणि मैफिलीच्या शेवटी

आरोह - सा रे ग म प ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध प म ग रे सा |

पकड - नि सा ग म प, ग म रे सा |

२.७ राग - खमाज

थाट - खमाज

विकृत स्वर - दोन निषादांचा प्रयोग (आरोहामध्ये शुद्ध
व अवरोहात कोमल)

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ वर्ज्य

जाती - षाडव-संपूर्ण

वादी - गंधार

संवादी - निषाद

गानसमय - रात्रीचा दुसरा प्रहर

आरोह - सा ग म प ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध प, म ग रे सा |

पकड - ग म प ध नि ध प, ध म ग |

२.६ राग - मालकंस

थाट - भैरवी

विकृत स्वर - गंधार, धैवत व निषाद स्वर कोमल
वर्ज्य स्वर - रिषभ व पंचम वर्ज्य

जाती - ओडव-ओडव

वादी - मध्यम

संवादी - षड्ज

गानसमय - मध्यरात्री

आरोह - नि सा ग म ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध म ग सा |

पकड - ध नि सा म, ग म ग सा |

२.८ राग - पटदीप

थाट - काफी

विकृतस्वर - गंधार कोमल

वर्ज्यस्वर - आरोहामध्ये रिषभ व धैवत वर्ज्य

जाती - ओडव-संपूर्ण

वादी - पंचम

संवादी - षड्ज

गानसमय - दिवसाचा तिसरा प्रहर

आरोह - नि सा ग म प नी सां

अवरोह - सां नी ध प, म ग रे सा

पकड - ग म प नी सां ध प

स्वाध्याय

प्र. १ खालील तक्ता पूर्ण करा.

राग	थाट	विकृत स्वर	वर्ज्य स्वर	जाती	वादी	संवादी	गानसमय
बिहाग							
भैरव							
केदार							
भैरवी							
बागेश्री							
मालकंस							
खमाज							
पटदीप							

४. सादरीकरण – रजाखानी गत

जी गत विलंबित लयीत वाजवली जाते, तिला मसीतखानी गत असे म्हणतात. जी गत मध्यलयीत वाजवली जाते, तिला रजाखानी गत असे म्हणतात. काही रागांतल्या रजाखानी गतीचा अभ्यास आपण करूया.

४.१ राग – मालकंस

ताल – त्रिताल

सां	-	ध	नि	ध	म	ग	म	सा	मम	ग	म	५	ध	५	नि
दा	५	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दा	दा	रा	५	दा	५	रा
×				२				०				३			
ध	सांसां	निनि	धध	म-	मग	-ग	सा	नि	सासा	ग	म	ध	ग	-	म
दा	दिर	दिर	दिर	दा५	रदा	५र	दा	दा	दिर	दा	रा	दा	दा	५	रा
×				२				०				३			

अंतरा

ध	निनि	ध	सां	नि	गं	सां	-	म	मग	म	ध	नि	नि	सां	-
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	५	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	५
×				२				०				३			
नि	सांसां	निनि	धध	म-	मग	-ग	सा	नि	सांसां	गं	सां	नि	ध	म	ध
दा	दिर	दिर	दिर	दा५	रदा	५र	दा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा
×				२				०				३			

आलाप

स्थायी

(१)	सा	-	सा	-	ध	नि	ध	-	नि	सा	-	सा	-	ग	-	सा	-
	०				३	३	३		५					२			
(२)	सा	-	ग	म	ग	म	ध	-	म	-	ग	म	ग	सा	नि	सा	
	०				३	३	३		५				२		३		
(३)	सा	ग	म	ध	ध	ग	म	नि	ध	ध	ग	म	ग	नि	ग	सा	
	०				३	३	३	३	५				२	३	३		

(३) गम पध निसां निध | पध मप धप मग |

अंतरा

(१) सांनि धप मग रेसा | निसा गम पध निसां |

(२) गम पध निंसां रेंसां | निध पम गरे सा-

(३) सांगं मंगं रेंसां निसां | निध पम गम ग-

स्वाध्याय

प्र. १ वेगवेगळ्या कलाकारांनी गायलेले व वाजवलेले तुमच्या अभ्यासक्रमातील राग लक्षपूर्वक ऐका व त्याचा अभ्यास करा.

प्र. २ तबल्याचा ताल ओळखून तबल्याबरोबर बंदिश वाजवण्याचा सराव करा.

५. सादरीकरण – मसीतखानी गत

५.१ – राग भूपाली

ताल – त्रिताल

स्थायी

ग	गग	प	प	ध	प	ग	रे	ग	गरे	सा	ध	सा	रेरे	ग	प
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			
ध	प	ग	प	ध	सांसां	ध	प	ग	गरे	ग	प	धप	गरे	ध	सा
दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दिर	दिर	दा	रा
०				३				×				२			

अंतरा

ग	गग	प	प	ध	ध	सांसां	सां	सां	रें	गं	रें	गं	गंरें	सां	सां
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दिर	दा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			
सां	रें	गं	रें	गं	रें	सां	सां	गंगं	रेंरें	सां	सां	ध	सां	ध	प
दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दिर	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा
०				३				×				२			
ध	सांसां	ध	प	ग	प	ध	प	ग	गरे	साध	सा	सा	रेरे	ग	प
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दिर	दा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			

रजाखानी गत

राग भूपाली

ताल त्रिताल

स्थायी

ग	ऽ	ग	रे	ग	प	ध	प	ग	धध	पप	ग	ग-	रे	सा	गग
दा	ऽ	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			
ध	धध	सा	रे	ग	रे	ग	प	ध	सांसां	धध	पप	ग-	गरे	-रे	सा
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			

अंतरा

ग	गग	प	ध	सां	ध	सां	-	प	धध	सांसां	रेंरें	गं-	गंरें	-रें	सां
दा	दिर	दा	दा	दा	रा	दा	ऽ	दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			
प	धध	सां	रें	गं	रें	सां	ध	प	ग	धध	पप	ग-	गरे	-रे	सा
दा	दिर	दा	दा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			

५.२ राग – यमन – मसीतखानी

स्थायी

सा	निधु	नि	रे	ग	ग	ग	निरे	प	मंग	प	मं	ग	रे	सा	गरे	
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	दिऽ	दा	रा	दा	रा	दा	दा	दिर
०				३				×				२				
रे	निनि	मं	ग	ध	निनि	ध	प	प	मंग	मं	रे	नि	रे	ग	ग	
दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	दा	रा
०				३				×				२				
मं	धध	नि	नि	ध	पप	मं	ग	प	मंमं	ग	रे	नि	रे	सा	सा	
०				३				×				२				

अंतरा

ग	मंमं	ध	ध	नि	धध	नि	नि	सां	सां	सां	सांसां	नि	रें	सां	सां	
दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	
०				३				×				२				
रें	गंगं	रें	सां	ध	निनि	ध	प	ग	मंग	प	मं	ग	रे	सा	गग	
दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	दा	दिर
०				३				×				२				
पग	पप	ग	रे	धप	धप	नि	प	मं	गरे	ग	रे	नि	रे	सा	सा	
दिर	दिर	दा	रा	दिर	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	
०				३				×				२				

रजाखानी गत

राग – यमन

ताल – त्रिताल

स्थायी

नि	रे	रे	ग	-	मं	ग	मं	प	-	प	मं	ग	रे	सा	सा
दा	दिर	दा	रा	ऽ	दा	रा	दा	दा	ऽ	दा	रा	दा	रा	दा	रा
०				३				×				२			
ध	निनि	रे	ग	रे	सा	नि	रे	ग	मंमं	प	मं	ग	रे	सा	-
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	ऽ
०				३				×				२			

अंतरा

ग	मंमं	ध	नि	सां	नि	सां	-	नि	रें	गं	रें	नि	रें	सां	-
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	ऽ	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	ऽ
०				३				×				२			
नि	रेंरें	गं	रें	सां	निनि	ध	प	मं	धध	प	मं	ग	रे	सा	सा
दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा
०				३				×				२			

स्वाध्याय

प्र. १ तबल्यावर विलंबित ठेका समजून घ्या व समेची मात्रा ओळखण्याचा सराव करा.

६. सादरीकरण - धून

६.१ राग - खमाज

ताल - त्रिताल

स्थायी

	-	-	-	ग	म	पध	निसां	नि
सा	-	-	-	ध	३	३	३	३
×				०				
प	-	प	-	पम	ग	नि	सा	ग
×				०				

अंतरा

	-	-	-	ग	म	ध	-	नि
सां	-	सां	-	नि	३	३	३	३
×				०				
गं	रें	सां	रें	नि	ध	-	म	ग
×				०				
ध	-	म	ग	म	ग	रे	सा	
×				२				

६.२ राग - काफी

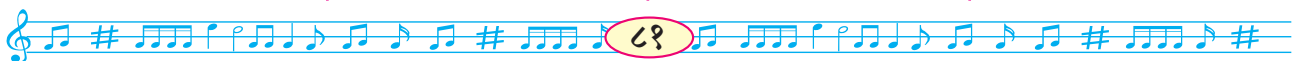
ताल - त्रिताल

स्थायी

	-	म	ग	रे	सा	सा	रे	-	ग	-	म	म
प	-	म	ग	रे	सा	सा	रे	-	ग	-	म	म
×				२					३			
रे	ग	म	प	म	ग	रे	सा		नि	ध	प	-
×				२					३			

अंतरा

	म	-	प	ध	सां	नि	सां	-
नि	३				३	३	३	३
×					०			
नि	ध	प	म	ग	रे	सा	-	
×				२				

६.३ राग भैरवी

धून - त्रिताल

स्थायी

सां	-	-	रें	सां	निध	नि	ध	प	-	-	रें	सां	ध	-	नि
×				२	०			०				३			
रें	सां	सां	नि	सा	ग	-	म	धनि	सारें	सां	ध	प	गम	प	मग
×				२				०				३			

अंतरा

सां	-	-	ध	नि	सांरें	गं	रें	सां	-	-	ग	म	ध	-	नि
×				२	०			०				३			
प	-	-	ग	म	ध	-	नि	सांरें	सानि	सां	रें	सां	निध	नि	ध
×				२				०				३			

स्वाध्याय

प्र. १ वेगवेगळ्या वाद्यांवरच्या वेगवेगळ्या रागांतील धून लक्षपूर्वक ऐका आणि त्याची वैशिष्ट्ये समजून घ्या.

तालवाद्य

१. संगीतात तालाचे महत्त्व

मानवी जीवन सुखकारक होण्यासाठी त्यामध्ये एकसूत्रता व शिस्तीची आवश्यकता असते. त्याशिवाय जीवन अपूर्ण आहे. हीच सुसूत्रता व शिस्त सांगीतिक विश्वात महत्त्वपूर्ण आहे. संगीतातील मधुर स्वरांना जोपर्यंत लय तालबद्ध करून सादर करत नाही तोपर्यंत संगीताची आनंदानुभूती घेणे अशक्य आहे.

॥ 'गीतं, वाद्यं तथा नृत्यं
त्रयं संगीत मुच्यते' ॥

या व्याख्येवरून संगीताचे व्यापकत्व सिद्ध होते. संगीताचा मुख्य उद्देश आनंद प्राप्ती आहे. गायन, वादन व नृत्याविष्काराला मूर्त रूप देण्यासाठी ते तालबद्ध असणे आवश्यक आहे. संगीत श्रवणीय होण्यासाठी ताल अंग हे महत्त्वपूर्ण आहे. ज्याप्रमाणे कलावंत स्वररूपी पुष्पांना एका तालरूपी धाग्यामध्ये बांधून सुंदर हार तयार करतो, तेव्हा त्याची अभिव्यक्ती श्रेष्ठरूप धारण करते. ताल विरहीत संगीत हे अरण्यक संगीत आहे आणि तालयुक्त संगीत हे सामाजिक संगीत आहे.

॥ मुखंप्रधान-देहस्य नासिका मुख्य मध्यके
तालहीनं तथा गीतं नासाहीन मुख यथा ॥

संगीत रत्नाकरमधील या श्लोकाच्या अनुषंगाने विचार करता शरीरामध्ये मुख महत्त्वाचे आहे. मुखामध्ये नासिका महत्त्वाची असते. नासिका नसेल तर माणसाची अवस्था व्यवस्थित राहणार नाही. त्याचप्रमाणे संगीतात ताल नसेल तर त्याची दुरावस्था होईल.

॥ यस्तु तालं न जानाती, गायको न च वादकः
तस्मात् सर्व प्रयत्नेन, कार्यं तालावधारणम् ॥

ज्याला तालाचे ज्ञान नाही त्याला कलावंत म्हणणे उपहासाचे ठरेल. त्यामुळेच अथक परिश्रमाने ताल

विद्याग्रहण करणे आवश्यक आहे. संगीतामध्ये विभिन्न तालाच्या व लयीच्या माध्यमातून रसांची निर्मिती होते. जेव्हा माता आपल्या बाळाला अंगाई गाऊन थोपटते तेव्हा ते बाळ लवकर निद्रादेवीच्या आधीन होते. सैनिकांमध्ये स्फुरण व जोश निर्माण होण्यासाठी विविध वाद्यांचे वादन केले जाते. कुस्तीच्या फडातील पहिलवानामध्ये हलगीचा नाद जोश निर्माण करतो. लोकनृत्यामध्ये नर्तक, नर्तकीचे नृत्य परमोच्च गतीकडे वाटचाल करते तेव्हा पूर्ण वातावरण नृत्यमय होते. नर्तक, दर्शक, तालवाद्य वादक यांच्यामध्ये एक प्रकारचे तादात्म्य निर्माण होऊन सर्व जण मंत्रमुग्ध होतात. ही भावविभोर अवस्था निर्माण करण्याची शक्ती तालामध्ये आहे. त्यामुळे तालविहीन संगीताची कल्पना आपण करू शकत नाही.

संगीतात तालामुळे आवर्तने निर्माण होतात, त्यामुळे एक प्रकारची शिस्त त्यामध्ये येते. गायन, वादन, नृत्याच्या आविष्कारामध्ये वैविध्यपूर्ण व चमत्कृतीपूर्ण रितीने समेक येणे, अतीत, अनागतसारख्या नजाकती करणे केवळ तालामुळेच घडते.

'श्रुतीर्माता लयः पिता' या उक्तीनुसार श्रुती माता तर लय ही पिता आहे. या मातापित्याचा आश्रय घेऊन गायन, वादन, नृत्यातील कलावंत आपला सांगीतिक विचार प्रकट करतो. आपल्या विविध कल्पना लय व तालाच्या विभिन्न प्रयोगातून तो व्यक्त करतो. ही अभिव्यक्ती करत असताना तालाच्या आधीन राहून वेगवेगळ्या लय लयकारीचा प्रयोग, सवाल-जवाब इत्यादी प्रकार तालामुळेच शक्य आहेत.

प्रामुख्याने ताल ही अशी रचना आहे की, ज्याच्या आधारावर संगीतामध्ये वेळेचे मापन केले जाते. तालाची लांबी आवश्यकतेनुसार कमी जास्त करता येते. एकंदर तालामुळे अतिशय सुंदर, कलात्मक व लयात्मक रचनेचा आनंद आपल्याला घेता येतो.

उपक्रम : आपल्या सभोवतालच्या परिसरामध्ये नैसर्गिक लय तालाची उदाहरणे शोधा.

२. पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या व स्पष्टीकरण

२.१ कायदा :

कायदा म्हणजे नियम किंवा शिस्त होय. तबलावादनात नियमाला महत्त्व आहे. तालसिद्धांतानुसार सम, काल, विभाग दाखवत जी विस्तारक्षम बोलांची रचना वाजवली जाते अशा रचनेला 'कायदा' असे म्हणतात किंवा स्वराने सुरू होऊन स्वरानेच संपणारी खाली, भरी व खंडयुक्त विस्तारक्षम रचना म्हणजे कायदा होय.

उदा -

धा	धा	ती	ट	धा	धा	तीं	ना
×				२			
ता	ता	ती	ट	धा	धा	धीं	ना
०				३			

२.२ रेला

काही बोलांचा एक समूह जो द्रुत लयीत वाजवताना एक धारेसारखा प्रवाहित वाटतो त्यास 'रेला' म्हणतात किंवा स्वराने सुरू होऊन व्यंजनाने संपणारी विस्तारक्षम बोलरचना म्हणजेच रेला होय.

उदा -

धाऽतीर	कीटतक	तकतीर	कीटतक
×			
धाऽतीर	कीटतक	तींऽनाऽ	कीटतक
२			
ताऽतीर	कीटतक	तकतीर	कीटतक
०			
धाऽतीर	कीटतक	धींऽनाऽ	कीटतक
३			

२.३ तिहाई

एखादा बोलसमूह तीन वेळा दोन समान विरामांच्या अंतराने वाजवला असता अंतिम धा समेवर येतो त्यास 'तिहाई' असे म्हणतात.

उदा - त्रिताला मध्ये समेपासून समेपर्यंतची तिहाई

धाधा	तीट	धाधा	तींना	धाऽ	ऽऽ	धाधा	तीट	
×				२				
धाधा	तींना	धाऽ	ऽऽ	धाधा	तीट	धाधा	तींना	धा
०				३				×

२.३.१ दमदार तिहाई

दमदार तिहाईमधील दम याचा अर्थ थांबणे किंवा विश्रांती असा होय. जेव्हा एखाद्या तिहाईमध्ये बोल समूहाच्या शेवटच्या बोलानंतर म्हणजेच 'धा' या बोलावर थांबणे किंवा विश्रांती घेणे याला 'दमदार तिहाई' असे म्हणतात.

उदा - झपतालातील दमदार तिहाई

धाऽतीर ×	कीटतक	धाऽऽऽ	ऽऽऽऽ	धाऽतीर	
		२			
कीटतक ०	धाऽऽऽ	ऽऽऽऽ	धाऽतीर	कीटतक	धीं ×
		३			

२.३.२ बेदम तिहाई

बेदम याचा अर्थ सलग किंवा न थांबता, एखाद्या तिहाईमध्ये बोलसमूहाच्या शेवटच्या बोलानंतर म्हणजेच 'धा' या बोलावर कमीतकमी विश्रांती असते अशा तिहाईस बेदम तिहाई म्हणतात.

बेदम तिहाईमधील विश्रांती काळ अर्धामात्रा, पाव मात्रा असतो.

उदा - त्रितालामधील बेदम तिहाई

धीना ×	धीधी	नाती	नाधी	
धीना २	धाधी	नाधी	धीना	
तीना ०	धीधी	नाधा	धीना	
धीधी ३	नाती	नाधी	धीना	धा ×

२.४ मुखडा

समेवर येण्यासाठी दुगुन अथवा चौगुन लयीत बांधलेल्या आकर्षक बोल रचनेस मुखडा असे म्हणतात. मुखडा तिहाईयुक्त अथवा बिनातिहाई असतो.

उदा. त्रितालातील कालापासून सुरू होणारा तिहाईयुक्त मुखडा

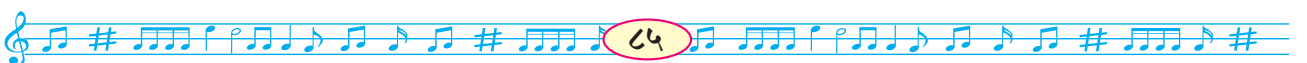
धा ×	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	
				२				
तीरकीट ०	तकताऽ	तीरकीट	धाती	धाऽ	धाती	धाऽ	धाती	धा ×
				३				

२.५ मोहरा

एखादा बोल समूह जो आकाराने एका आवर्तनापेक्षा कमी लांबीचा, मुखड्याच्या तुलनेत नाजूक बोलांचा समेवर येणारा बोलसमूह म्हणजे मोहरा होय. मोहरा तिहाईयुक्त किंवा बिनातिहाईचा असतो.

उदा. त्रितालातील कालापासून तिहाईरहित मोहरा

धा ×	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	
				२				
कीटतक ०	तीरकीट	तकतक	तीरकीट	धाऽऽऽ	तीरकीट	तकतक	तीरकीट	धा ×
				३				

२.६ टुकडा

समेला येऊन मिळण्यासाठी जो छोटा बोलसमूह वाजवला जातो त्याला 'टुकडा' असे म्हणतात. टुकड्याची लांबी जास्तीतजास्त २-३ आवर्तनांची असते.

उदा - त्रितालातील टुकडा

धागे	तीट	तागे	तीट	धागे	तीट	तागे	तीट	
×				२				
कत	तीट	धागे	तीट	कत	धाऽ	नधा	ऽन	धा
०				३				×

२.६ परन - परन हा पखवाजातील विशेष वादन प्रकार आहे. आज तबलावादनात देखील ऐकायला मिळतो. बोलांची पुनरावृत्ती व जोरकस बोलांची रचना परनमध्ये आढळते. धीट, तीट, गदीगन, कडधातीट, नागेतीट अशा बोलांचा उपयोग परनामध्ये केलेला असतो.

उदा- त्रितालमधील परन

धीटतीट	कडधातीट	गदिगन	नागेतीट	
×				
कडधातीट	गदिगन	नागेतीट	गदिगन	
२				
कडधाऽन	धाऽधाऽ	धाऽऽऽ	कडधाऽन	
०				
धाऽधाऽ	धाऽऽऽ	कडधाऽन	धाऽधाऽ	धा
३				×

२.८ लग्गी -

केरवा, दादरा इत्यादी चंचल प्रकृतीच्या तालांचे ठेके वेगवेगळ्या स्वरूपात, दुगून लयीमध्ये कलात्मक पद्धतीने वाजवण्याच्या क्रियेला लग्गी असे म्हणतात.

लग्गीच्या प्रस्तुतीमध्ये विस्तार करताना खाली-भरीचा उपयोग अत्यंत सौंदर्यपूर्ण शैलीने केला जातो. सुगम, उपशास्त्रीय व सिनेसंगीतामध्ये याचा जास्त प्रमाणात उपयोग केला जातो.

उदा. लग्गी - केरवा ताल

१.	धा	ती	ना	ना	ता	ती	ना	ना	धा
	×				०				×
२.	धाधी	नाधी	नाना	धीना	धाधी	नाधी	नाना	तीना	धा
	×				०				×

लग्गी - दादरा ताल

१.	धाती	धाधा	तीना	ताती	धाधा	धीना	धा
	×			०			×
२.	धाऽ	धीना	तीट	ताऽ	धीना	तीट	धा
	×			०			×

प्र. १ फरक स्पष्ट करा.

१. मोहरा - मुखडा
२. कायदा - रेला
३. दमदार तिहाई - बेदम तिहाई

प्र. २ सोदाहरण व्याख्या लिहा.

१. परन
२. टुकडा
३. लग्गी
४. मुखडा

प्र. ३ रिकाम्या जागा भरा.

१. स्वराने सुरू होऊन स्वरानेच संपणारी विस्तारक्षम रचना म्हणजे ..... होय.
२. स्वराने सुरू होऊन व्यंजनाने संपणारी विस्तारक्षम रचना म्हणजे ..... होय.

३. अर्धा मात्रा, पाव मात्रा विश्रांती काल ..... तिहाईमध्ये असतो.
४. 'धा' बोलावर थांबणे किंवा विश्रांती घेणे याला ..... तिहाई म्हणतात.
५. एखादा बोल समूह तीन वेळा दोन समान विरामांच्या अंतराने वाजवला असता अंतिम 'धा' समेवर येतो त्यास ..... म्हणतात.

प्र. ४ चूक की बरोबर ते लिहा.

१. मुखड्याच्या तुलनेत नाजूक बोलांचा समेवर येणारा बोलसमूह म्हणजे मोहरा होय.
२. मुखडा तिहाईयुक्त अथवा बिनातिहाई असतो.
३. समेवर येऊन मिळवण्यासाठी जो छोटा बोलसमूह वाजवला जातो त्याला परन म्हणतात.
४. सुगम, उपशास्त्रीय, सिनेसंगीतामध्ये लग्गीचा उपयोग केला जातो.
५. कायदा हा पखवाजातील विशेष वादन प्रकार आहे.

३. तालवाद्यांचे विस्तृत अध्ययन (भारतीय व पाश्चात्य)

३.१ पखवाज :

भारतामधील अवनद्ध वाद्यांपैकी पखवाज हे एक प्राचीन अवनद्ध वाद्य आहे. पखवाजालाच मृदंग म्हणून ओळखले जाते. मृद म्हणजे माती. ज्याचे अंग मातीचे आहे त्याला मृदंग असे म्हणतात. भगवान शंकरानी त्रिपुरासूर या राक्षसाचा वध केला त्यावेळी ब्रह्मदेवाने मातीमध्ये त्रिपुरासूराचे रक्त मिसळून त्यापासून एक भांडे बनवले. त्याच भांड्यावर राक्षसाचे चामडे दोन्ही बाजूला बसवले यातूनच मृदंग अथवा पखवाजाची निर्मिती झाली अशी आख्यायिका आहे.

पखवाजाची रचना - पखवाज हे वाद्य शिसम, रक्तचंदन, खैर, चंदन, नीम व बाभूळ अशा लाकडांपासून तयार करतात. पखवाजाची लांबी २४ इंच असते. उजवीकडील भागाचे तोंड ७ इंच व्यासाचे असते तर डावीकडील भागाचे तोंड ९ इंच व्यासाचे असते. हे खोड आतून पोकळ असते याच्या दोन्ही मुखांवर पुड्या बसवलेल्या असतात उजव्या हाताची (दायाँ) पुडी ही तबल्याच्या पुडीप्रमाणे असते. ही पुडी बकऱ्याच्या चामड्यापासून तयार केली जाते. या पुडीवर शाई, लव, चाट व गजरा इत्यादी भाग असतात. डाव्या हाताची (बायाँ) पुडी ही शाई विरहित असते या पुडीच्या मध्यभागी शाईऐवजी मळलेली कणीक व पाणी एकत्रित चिकटवतात. उजवीकडील स्वरात संवाद साधण्यासाठी कणकेचा गोळा कमी-अधिक करतात. या पुडीला धुमपुडी देखील म्हणतात. टिके, गजरा व पान इ धुमपुडीचे उपभाग असतात. या दोन्ही पुड्या खोडाच्या दोन्ही मुखांवर घट्ट बसण्यासाठी अखंड वादीने गुंफलेल्या असतात. ही वादी म्हशीच्या चामड्यापासून बनवलेली असते. पखवाज स्वरात लावण्यासाठी लाकडी आठ गट्टे वादीखाली लावतात. हातोडीने गजऱ्यावर आघात करून स्वर कमी जास्त करतात.

पखवाज खाली बसून अथवा उभे राहून वाजवतात. उभे राहून वाजवण्यासाठी लाकडी स्टँड वापरतात याला घोडी असेही म्हणतात. काही वेळा दोरीच्या किंवा पट्ट्यांच्या सहाय्याने बांधून गळ्यात अडकवून पखवाज वाजवला जातो. पंढरपूरच्या वारीमधील वारकरी पखवाज गळ्यात अडकवून वाजवत पालखीबरोबर चालतात.

पखवाजामध्ये देखील कुदरुसिंह, नाना पानसे, नाथद्वारा, मंगळवेढेकर इत्यादी घराणी आहेत. पखवाज हे वाद्य खुले व जोरकस वाजत असल्यामुळे थापेच्या सहाय्याने वाजवले जाते. स्वतंत्र वादनाबरोबर धृपद, धमार आणि भजन-कीर्तनासाठी हे वाद्य वाजवले जाते.

या वाद्यावर चौताल, तेवरा, सूलताल, गजझंपा, धमार इत्यादी ताल वाजवले जातात. धिटधिट, कडधातीट, कताकता, धुमकिट, गदिगन, तीटकत, दिंता असे बोल पखवाजावर वाजवले जातात. तसेच रेला, परन, तुकडे, चक्रदार हे वादन प्रकार वाजवतात.

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने पखवाज वादनामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील पखवाज वादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.२ ढोलक :

लोकसंगीतातील अत्यंत लोकप्रिय वाद्य म्हणून ढोलक हे वाद्य ओळखले जाते. ढोलक हे वाद्य ढोलाप्रमाणेच दिसते परंतु आकाराने लहान असते. आंबा, साग, शिसम, निम इत्यादी लाकडांच्या खोडापासून ढोलक तयार करतात. ढोलकाची लांबी १६ इंच असते. डावीकडील बाजू ८ इंच आणि उजवीकडील बाजू ६ इंच व्यासाची असते. याचा आतील भाग पोकळ असतो. याच्या मुखावर चामडे मढवलेले असते. उजव्या बाजूचे चामडे हे कडक असते तर डाव्या बाजूच्या चामड्याला आतून मेणी लावून मुलायम केले जाते. यामुळे यामधून निघणारे बोल हे उजव्या बाजूने तबल्याप्रमाणे कडक तर डाव्या बाजूने डग्याप्रमाणे मुलायम वाजतात. या वाद्याच्या पुड्या दोन्ही मुखांवर घट्ट बसाव्यात

यासाठी दोरीने गुंफलेल्या असतात. दोरीमध्ये लोखंडी कड्या (छल्ले) बसवलेल्या असतात. या कड्या मागेपुढे सरकवून हे वाद्य स्वरात लावले जाते. सध्या ढोलकवरील पुड्या नटबोल्डच्या साहाय्याने बसवल्या जातात. पान्याच्या मदतीने नट कमी अधिक आवळून ढोलक स्वरात लावतात. उजवीकडील बाजू उजव्या हाताच्या बोटांनी आणि डावीकडील बाजू डाव्या हाताच्या बोटांनी व मनगटाने वाजवले जाते. काही वेळा उजव्या हाताच्या अंगठ्यामध्ये कडी घालून, ही कडी पुडीच्या कडेला आघात करून वाजवतात. पखवाजाच्या तुलनेत हे वाद्य वजनाने हलके असते. त्यामुळे ढोलक गळ्यात अडकवून अथवा मांडीवर ठेवून वाजवला जातो.

दादरा, केरवा, दीपचंदी, चाचर इत्यादी ताल या वाद्यावर वाजवले जातात. धिक धा धा तिक धा धा, धेत्ता केत्ता इत्यादी बोल या वाद्यावर वाजवतात. लोकसंगीत, कव्वाली, चित्रपट संगीत व मंगलकार्यात हे वाद्य वाजवतात. राजस्थानी लोकसंगीतात याचा विशेष उपयोग केला जातो. मंगलकार्यात काही वेळा स्त्रियादेखील ढोलक वाजवताना दिसून येतात.

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने ढोलक वादकांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील ढोलक वादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.३ ढोलकी :

ढोलकी हा शब्द उच्चारताच महाराष्ट्रातील लावणी हा नृत्यप्रकार डोळ्यांसमोर उभा राहतो. ढोलकीचा तोडा वाजताच मन शृंगाररसाने भरून जाते. शिसम, साग, बाभूळ इत्यादी झाडांच्या खोडापासून ढोलकी तयार केली जाते. खोड आतून पोकळ असते. याचा आकार उजवीकडे निमुळता

होत गेलेला असतो. त्यामुळे या वाद्याचे उजवीकडील मुख (दायाँ) ४' ते ६' रुंदीचे असते तर डावीकडील मुख (बायाँ) ८" ते १०" रुंदीचे असते. याच्या उजव्या मुखावर चामड्याची पुडी बसवलेली असते. या पुडीला तबल्याप्रमाणे चाट नसते. या पुडीवर पातळ शाईचा थर लवलेला असतो. शाईचा थर जितका पातळ तितकी पुडी तार सप्तकात वाजते. डाव्या बाजूकडील पुडीवर शाई नसते. तिच्या आतील बाजूस मेणी बसवलेली असते. या पुडीला धुमपान असेही म्हणतात.

या दोन्ही पुड्या खोडाच्या मुखावर घट्ट बसाव्यात यासाठी सुताच्या दोरीने घट्ट आवळल्या जातात. ढोलकी स्वरात लावण्यासाठी खिट्ट्यांनी पीळ दिला जातो. सध्या नटबोल्डच्या साहाय्याने दोन्ही पुड्या बसवल्या जातात. ढोलकी ही तार सप्तकातील स्वरांत लावली जाते.

ढोलकीची उजवीकडील बाजू हाताच्या बोटांनी, क्वचित थापेने आणि डावीकडील बाजू बोटांनी व तळव्याने वाजवतात.

दादरा व केरव्याच्या लग्न्या आणि लोकनृत्याचे तोडे ढोलकीवर वाजवले जातात. ता ता ता, ना ना ना, धाऽ धाती ताऽधाती, तीरकीटतक तक्डाँ इत्यादी बोल ढोलकीवर वाजवतात. लावणी बरोबर लोकगीत, लोकनृत्य, पोवाडा, भारूड आणि चित्रपट गीतासाठी या वाद्याचा उपयोग केला जातो.

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने ढोलकी वादनामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील ढोलकी वादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.४ : ड्रमसेट

भारतीय संगीत हे नेहमी स्वरप्रधान व लय प्रधान भागात विभागलेले आहे. पाश्चात्य संगीत हे जास्तीत जास्त लयप्रधान आहे. पाश्चात्य संगीत कधीही विलंबित लयीमध्ये सादर केले जात नाही. पाश्चात्य संगीतामधील रचना या कायम मध्य अथवा द्रुत लयीमध्ये वाजवल्या जातात. पाश्चात्य संगीतामधील कोणत्याही तालवाद्याला शाई लावलेली नसल्यामुळे त्याला आस (नाद) राहत नाही. त्याचप्रमाणे तालाला भाषा नसल्यामुळे भाषाशैलीचा विकास होत नाही. या कारणांमुळे पाश्चात्य तालवाद्याला एक मर्यादा येते. या तालवाद्यामध्ये ड्रमसेट हे एक अत्यंत महत्त्वाचे वाद्य म्हणून ओळखले जाते. आजकाल भारतात देखील या वाद्याची लोकप्रियता वाढलेली दिसून येते. ड्रमसेटमध्ये ड्रम हे स्टँडवर ठेवूनच वाजवतात. वादकासाठी बसायला गोलकार सीट असलेली खुर्ची असते. ड्रमसेट हे लाकडी अथवा फायबर स्टीकच्या साहाय्याने वाजवतात.

बासड्रम - या सेट मध्ये सर्वात खालच्या बाजूस गोलाकार आकाराचा बास ड्रम (Bass Drum) असतो. हा पायाने रबरी अथवा स्पंजच्या स्टीकने वाजवतात. ही स्टीक पँडलला जोडलेली असते. साधारण बासड्रम (Bass Drum) या नावाप्रमाणे खालच्या स्वरामध्ये, बीटस वाजवल्यानंतर ऐकू येतात. बास ड्रमचे मुख सुमारे ३० ते ३२ इंच इतके असते.

स्नेअर ड्रम - स्नेअर ड्रमला साईड ड्रम असेही म्हणतात. हे ड्रम लाकडी असतात. दोन्ही बाजूला कातडे लावलेले असते. वरच्या बाजूला एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत दोरी अथवा तार ताणून बसवलेली असते. कातड्यावर आघात केल्यास तारेमुळे ध्वनी नियंत्रित होऊन टरटर असा नाद निर्माण होतो.

Rock Tom - हे दोन ड्रम लाकडी अथवा धातूचे असतात. ते एका बाजूने मुखावर चामड्याने ताणून बसवलेले असते. साधारण १२ x १०" आणि १३ x १२" या आकारात दोन rock tom असतात.

याशिवाय Hi Hat, Ride cymbol, crash cymbol देखील असतात. यातील काही डाव्या पायाने पँडलच्या साहाय्याने वाजवतात तसेच उजव्या हाताच्या stick ने देखील वाजवतात. सध्या कार्यक्रमात Electronic Drum देखील वाजवतात.

उपक्रम : इंटरनेटच्या साहाय्याने ड्रमवादकांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या वादकांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील ड्रमवादकांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

३.५ : रिदम मशीन

रिदम मशीन - रिदम याचा अर्थ ताल अथवा लय होय. असे ताल अथवा लय दर्शवणारे हे रिदम मशीन पूर्ण पणे Electronics आहे. त्यामध्ये टाळ, खंजिरी, तबला, पखवाज, ढोलक, ढोलकी, डफ, कोंगो, ड्रमसेट अशा अनेक वाद्यांचा आवाज तसेच साईड रिदमपैकी कबास, अंडाकृती शेकर, घुंगरू, चेंडा इत्यादी वाद्यांचा आवाज या मशीनद्वारे निर्माण करता येतो. साधारण १९८० च्या सुमारास हे रिदम मशीन अस्तित्वात आले. TR808 व TR909 या मॉडेलेचे

४. स्वतंत्र वादन

संगीतामधील कोणत्याही प्रकारच्या सादरीकरणासाठी लय, ताल वाद्याची आवश्यकता असते. यामध्ये तबला, पखवाज या वाद्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. गायन, वादन, नृत्य या कलांमध्ये जसजसा विकास होत गेला तसे वाद्यांमध्ये बदल होत गेले. धृपद, धमार गायकीचा प्रसार कमी होऊन ख्याल गायकी प्रचलित होऊ लागली, तसा तबला या वाद्याचा विकास होऊ लागला. पूर्वी कथक नृत्याच्या साथीला पखवाज वाद्य होते, परंतु पखवाज वाद्याच्या रचनेमुळे लयीच्या वेगाला मर्यादा येत होती. त्यामुळे तबला वाद्य साथीला आले. यामध्ये अनेक तबला-पखवाज वादक उच्च प्रकाराची संगत करू लागले. त्यावर विचारविनिमय होऊ लागला, त्यातूनच स्वतंत्रवादानाचा विचार केला गेला. प्रतिभावान तबला पखवाज वादकांनी स्वतंत्रवादानाचे कार्यक्रम सुरू केले व त्याला लोकमान्यता मिळाली.

लयीच्या चढत्या क्रमानेच सादरीकरण होत असते. लयीच्या चढत्या क्रमाचा नियम हा संगीतातील कोणत्याही प्रकाराला लागू होतो स्वतंत्र तबलावादन देखील लयीच्या क्रमानुसार होत असते.

तबल्याची दिल्ली, अजराडा, लखनौ, फरूखाबाद, बनारस, पंजाब इत्यादी सहा घराणी आहेत. त्या प्रत्येक घराण्याची आपली स्वतःची वादन शैली आहे. त्याप्रमाणे स्वतंत्रवादानामध्ये वादन प्रकारांची क्रमबद्धता दिसून येते. ज्याप्रमाणे बनारस घराण्याचे कलाकार स्वतंत्र वादानाची सुरुवात उठाने करतात, तर इतर घराण्याचे लोक 'पेशकार' ने सुरुवात करतात.

पूर्वीच्या काळी त्रितालमध्येच स्वतंत्र वादन करणे कलाकार पसंत करित. त्रितालाची समान विभाग रचना आणि खालीभरीचा संतुलित प्रयोग यामुळे कलाकार स्वतंत्र वादानासाठी त्रितालाची निवड करित होते. रियाजामुळे कायदे, रेले या वादन प्रकारावर प्रभुत्व आले. त्यामुळे लयकारीचा विचार होऊ लागला त्यातूनच तिस्र, मिश्र, खंड

जातीमध्ये तबलावादानाचा अभ्यास वाढत गेला.

स्वतंत्रवादानामध्ये लयीचा आधार म्हणून लहरा अथवा नगमा वाजवला जातो. हा नगमा लयीचे प्रमाण मानून स्वतंत्र वादन केले जाते. स्वतंत्र वादानामध्ये लहरा साथीदाराची भूमिका महत्त्वाची आहे. लहरा हा प्रामुख्याने सारंगी अथवा हार्मोनियमावर वाजवला जातो, क्वचित व्हायोलिनवरदेखील वाजवतात. स्वतंत्र तबलावादन हे लहऱ्याशिवाय अपूर्ण आहे स्वतंत्र वादानाचे प्रस्तुतीकरण पुढीलप्रमाणे असते.

१) पेशकार विलंबित अथवा मध्यलयीमध्ये स्वरमय व मुलायम बोलांचा पेशकार वाजवतात. ख्याल गायनात आलापाद्वारे जो विचार मांडला जातो तोच विचार स्वतंत्र वादानात पेशकाराद्वारे मांडला जातो.

२) कायदा कायदा हा एकपट वाजवून नंतर दुगुनमध्ये पलट्यांद्वारे कायद्याचा विस्तार केला जातो. कायद्याचे मुख, दोहरा, आधा दोहरा, विश्राम याप्रमाणे विस्तार वाजवून शेवट तिहाईने करतात. विविध बोलांचे व जातींचे कायदे वाजवले जातात.

३) रेला रेला हा अतिशय तयारीने वाजणारा प्रकार आहे. याचा विस्तार कायद्याप्रमाणे परंतु कमी प्रमाणात केला जातो. रेल्याचा शेवट तिहाईने करतात. रेल्यानंतर मध्य अथवा द्रुत लयीमध्ये गत, टुकडा, मोहरा, मुखडा, चक्रदार असा क्रम ठरलेला असतो.

सध्या स्वतंत्र तबलावादानाची लोकप्रियता वाढली आहे. वादन प्रभावी होण्यासाठी योग्य गुरूच्या सान्निध्यात दीर्घकाल रियाज करणे महत्त्वाचे आहे. तबला डग्यातील वादन संतुलन (balance) हे रियाजामधूनच करता येते. वादानामध्ये भाषा सौंदर्य, वादन सौंदर्य, गणिती सौंदर्य हे बोलांच्या रचनेद्वारे मांडता येते. त्याचबरोबर पढंत हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. तबलावादानातील बंदिशीचा भाव रसिकांपर्यंत पढंतद्वारे पोहोचवता येतो.

माझा अभ्यास

प्र.१ थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. स्वतंत्र तबला वादानात साथीसाठी कोणती वाद्ये घेतात ?

२. स्वतंत्र वादानात कोणती गोष्ट प्रमाण मानतात ?

प्र.२ स्वतंत्र वादन या विषयी आपले विचार लिहा.

५.३ द्रुत लय

साधारणपणे मध्यलयीपेक्षाही जलद गतीने चालणाऱ्या लयीस द्रुत लय म्हणतात. द्रुत लय ही मध्य लयीच्या दुप्पट गतीमध्ये व विलंबित लयीच्या चौपट गतीमध्ये असते. झाला, तराणा यांच्यासाठी द्रुत लयीचा प्रामुख्याने उपयोग होतो. तसेच तबला वादनातील गत, टुकडे, चक्रधार या लयीत वाजवले जातात. द्रुत लयीमध्ये एका मात्रेचा एकच भाग असतो.

उदा.

धा	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	
×				२				
धा	तीं	तीं	ता	ता	धीं	धीं	धा	धा
०				३				×

माझा अभ्यास

प्र.१ रिकाम्या जागा भरा.

- १) साधारणपणे मध्यलयीच्या दुप्पट असणाऱ्या गतीला ..... लय म्हणतात.
- २) दोन मात्रांमधील समान अंतरास ..... असे म्हणतात.
- ३) ज्या लयीची गती विलंबित लयीपेक्षा अधिक व द्रुत लयीपेक्षा कमी असते त्या लयीला ..... लय म्हणतात.
- ४) ज्या लयीमध्ये एका मात्रेचे चार भाग पडतात त्या लयीला ..... लय म्हणतात.
- ५) एका मात्रेचे दोन भाग पडतात त्या लयीला ..... लय म्हणतात.

प्र. २ एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) लयीचे तीन प्रकार कोणते ?
- २) लय कशाला म्हणतात ?
- ३) तराणा कोणत्या लयीत गायला जातो ?
- ४) बडा ख्याल कोणत्या लयीत गायला जातो ?

प्र. ३ टीपा लिहा

- १) विलंबित लय
- २) मध्य लय
- ३) द्रुत लय

६. ताल परिचय व ताल लिपीबद्ध करणे. (एकपट व दुप्पट)

६.१ ताल-दादरा

मात्रा-६

विभाग-२ (३-३ मात्रांचे)

टाळी - १ (१ ल्या मात्रेवर)

खाली - १ (४ थ्या मात्रेवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	
एकपट	धा	धी	ना	धा	ती	ना	
चिन्ह	×			०			
	१	२	३	४	५	६	
दुप्पट	धाधी	नाधा	तीना	धाधी	नाधा	तीना	धा
	×			०			×

६.२ ताल-केहरवा (केरवा)

मात्रा-८

विभाग-२ (४-४ मात्रांचे)

टाळी - १ (१ ल्या मात्रेवर)

खाली - १ (५ व्या मात्रेवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	
एकपट	धा	गे	न	ती	न	क	धी	न	
	×				०				
	१	२	३	४	५	६	७	८	
दुप्पट	धागे	नती	नक	धीन	धागे	नती	नक	धीन	धा
	×				०				×

६.३ ताल-रूपक

मात्रा-७

विभाग-३ (३-२-२ मात्रांचे)

टाळी - २ (४ व ६ मात्रेवर)

खाली - १ (१ ल्या मात्रेवर)

सम व खाली एकाच मात्रेवर आहे.

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७
एकपट	ती	ती	ना	धी	ना	धी	ना
चिन्ह	×			१		२	
दुप्पट	तीती ×	नाधी)	नाधी)	नाती)	तीना)	धीना)	धीना)
				१		२	ती ×

६.४ ताल-झपताल

मात्रा-१०

विभाग-४ (२-३-२-३ मात्रांचे)

टाळी - ३ (१,३,८ या मात्रांवर)

खाली - १ (६ व्या मात्रेवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
एकपट	धी	ना	धी	धी	ना	ती	ना	धी	धी	ना
	×		२			०		३		
दुप्पट	धीना ×	धीधी)	नाती)	नाधी)	धीना)	धीना)	धीधी)	नाती)	नाधी)	धीना)
			२			०		३		धी ×

६.५ ताल-त्रिताल

मात्रा-१६

विभाग-४ (४-४-४-४ मात्रांचे)

टाळी - ३ (१,५,१३ या मात्रांवर)

खाली - १ (९ व्या मात्रेवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
१६																
एकपट	धा	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	धा	तीं	तीं	ता	ता	धीं	धीं	धी
	×				२				०				३			
दुप्पट	धाधीं	धींधा	धाधीं	धींधा	धातीं	तींता	ताधीं	धींधा	२							
	×															
	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६								
	धाधीं	धींधा	धाधीं	धींधा	धातीं	तींता	ताधीं	धींधा	३							धा
	०															×

६.६ ताल-तेवरा

मात्रा-७

विभाग-३ (३-२-२ मात्रांचे)

टाळी - ३ (१,४,६ या मात्रांवर)

खाली - या तालांमध्ये खाली नाही.

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७
एकपट	धा	दिं	ता	तीट	कत	गदि	गन
चिन्ह	×			२		३	
दुप्पट	धादिं	तातीट	कत गदि	गन धा	दिंता	तीट कत	गदि गन
	×			२		३	
							धा
							×

६.७ ताल-एकताल

मात्रा-१२

विभाग-६ (२-२-२-२-२-२ मात्रांचे)

टाळी - ४ (१,५,९,११ या मात्रांवर)

खाली - २ (३ व ७ या मात्रांवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
एकपट	धीं	धीं	धागे	त्रक	तू	ना	क	ता	धागे	त्रक	धी	ना
	×		०		२		०		३		४	
दुप्पट	धींधी	धागे	त्रक	तूना	कत्ता	धागे	त्रक	धीना				
	×		०			२						
	७	८	९	१०	११	१२						
	धींधी	धागे	त्रक	तूना	कत्ता	धागे	त्रक	धीना				
	०		३			४						धीं
												×

६.८ ताल-चौताल

मात्रा-१२

विभाग-६ (२-२-२-२-२-२ मात्रांचे)

टाळी - ४ (१,५,९,११ या मात्रांवर)

खाली - २ (३ व ७ या मात्रांवर)

मात्रा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
एकपट	धा	धा	दिं	ता	तीट	धा	दिं	ता	तीट	कत	गदि	नग
	×		०		२		०		३		४	
दुप्पट	धाधा	दिंता	तीटधा	दिंता	तीट	कत	गदि	नग				
	×		०		२							
	७	८	९	१०	११	१२						
	धाधा	दिंता	तीटधा	दिंता	तीट	कत	गदि	नग				
	०		३		४							धा
												×

प्र.१ थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. प्रत्येक विभागाचा शेवट 'ना' या बोलाने होतो अशा तालांची नावे लिहा.
२. मात्रा, टाळी, खाली, विभाग समान असलेल्या दोन तालांची नावे लिहा.

प्र.२ रिकाम्या जागा.

- अ) ..... या तालात पहिल्या मात्रेवर खाली आहे.
- ब) तीन टाळी व एक खाली ..... व ..... या तालात दिसून येते.
- क) ..... या तालामध्ये खाली नाही.
- ड) ..... व ..... या तालाचा शेवट तीटकत गदिगन या बोलाने होतो.

प्र.३ जोड्या लावा.

अ.क्र.	'अ'	'ब'
१	त्रिताल	६ मात्रा
२	एकताल	७ मात्रा
३	रूपक	१२ मात्रा
४	झपताल	१६ मात्रा
५	दादरा	१० मात्रा

प्र.४ खालील ताल दुप्पटमध्ये लिपीबद्ध करा.

- अ) त्रिताल
- ब) चौताल
- क) एकताल
- ड) झपताल
- इ) तेवरा

उपक्रम : अभ्यासक्रमातील तालांवर आधारित सिनेगीतांची माहिती मिळवा.

७. तालवादकांची जीवनचरित्रे

७.१ उ. झाकीर हुसेन (पंजाब घराणा)

तबला वादक, संगीतकार आणि तालतज्ञ झाकीर हुसेन हे जागतिक पातळीवरचे प्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्व, उस्ताद अल्लारखाँ यांचे सर्वात मोठे सुपुत्र. आपल्या कौशल्यपूर्ण वादनाने आणि बुद्धिमत्तेमुळे ताल जगताला पडलेले सोनेरी स्वप्न म्हणजे उस्ताद झाकीर हुसेन होय.

जन्म

उ. झाकीर हुसेन यांचा जन्म ९ मार्च १९५१ रोजी मुंबई येथे झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव अल्लार खाँ व आईचे नाव बावी बेगम आहे. ग्यानी बाबा नावाच्या सत्पुरुषाने बावी बेगम यांना मुलाचे नाव झाकीर हुसेन ठेव असे सांगितले, झाकीर याचा एक अर्थ असा की जिक्र करतो तो, म्हणजे जिक्र करणे हा सूफी परंपरेचा भाग आहे.

गुरू व शिक्षण

पंजाब घराण्याचा मोठा वारसा घेऊन जन्माला आलेल्या उ. झाकीर हुसेन यांची लहानपणापासूनच तबल्यावर बोटे फिरू लागली. त्यांचे तबला वादनाचे शिक्षण उ. अल्लारखाँ यांच्याकडे झाले. त्यांचे शालेय शिक्षण सेंट मॉयकेल हायस्कूल, माहीम येथे तर महाविद्यालयीन शिक्षण सेंट झेविअर्स कॉलेज, मुंबई येथे झाले. झाकीर हुसेन आपल्या तबला वादनाचे श्रेय तबलावादनातील त्रिमूर्तीला देतात. ही त्रिमूर्ती म्हणजे पं. सामताप्रसाद, पं किशन महाराज आणि त्यांचे वडील अल्लार खाँ.

परिश्रम

घरात परंपरागत तबलावादनाचे वातावरण होते. पहाटे तीन वाजता उठवून अल्लारखाँ (बाबा) बोल शिकवायचे, तालबद्ध शब्दोच्चार शिकवायचे. वडीलांच्या मार्गदर्शनाखाली झाकीर हुसेन यांनी अथक परिश्रम घेतले. वर्षानुवर्षे केलेला अखंड रियाज, अल्लारखाँ यांचे योग्य मार्गदर्शन यामुळे उ. झाकीर हुसेन एक महान तबलावादक म्हणून उदयास आले.

वादनशैली

उ. झाकीर हुसेन यांची वादनशैली पंजाब घराण्याची आहे. ते इतर सर्व घराण्यांचादेखील तबला तयारीने वाजवतात. वादनातील तयारी, वादन स्पष्टता, गोडवा, दाय्याँ-बायाँवरील अप्रतिम संतुलन, गणिती सौंदर्य, क्लिष्ट लयकारीवरील प्रभुत्व या साऱ्याच गोष्टी कल्पनातीत आहेत. स्वतंत्र वादनाबरोबरच गायन, वादन, नृत्याची साथसंगत म्हणजे रसिक प्रेक्षकांना मोठी मेजवानी असते. भारतीय संगीताबरोबरच पाश्चात्य संगीताचा त्यांचा मोठा अभ्यास आहे.

यशस्वीता

ईश्वर प्राप्त देणगी लाभलेल्या उ.झाकीर हुसेन यांनी वयाच्या सातव्या वर्षी पाहिला जाहीर कार्यक्रम केला. वयाच्या बाराव्या वर्षी तबलावादनासाठी जगभ्रमण सुरू केले. १९७० मध्ये त्यांनी अमेरिकेत एकाच वर्षात १५० यशस्वी मैफिली केल्या. भारतीय व पाश्चात्य कलावंतासोबत प्युजन या प्रकारातून भारतीय संगीताचे महत्त्व सर्व जगामध्ये पोहोचवले.

देशविदेशातील विद्यापीठांमध्ये तबलावादनाचे अध्यापनाचे कार्य ते करित आहेत. सॅनफ्रॅन्सिस्को आणि मुंबई येथील आपल्या अकादमीच्या माध्यामातून विद्यार्थ्यांना तबलावादनाचे अनमोल असे मार्गदर्शन करित आहेत.

मानसन्मान/पुरस्कार

उ. झाकीर हुसेन यांना पद्मश्री, पद्मभूषण, संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार, ग्रॅमी अवॉर्ड असे पुरस्कार मिळालेले आहेत. अमेरिकेची प्रतिष्ठित नॅशनल हेरीटेज फेलोशिप, 'The speaking hand zakir hussain

and art of the Indian drum' आणि 'Zakir and his friends 1998' या दोन documentary film त्यांच्या जीवनावर तयार करण्यात आल्या आहेत.

१९८३ साली प्रदर्शित 'Heart and dust' या चित्रपटापासून त्यांनी चित्रपटाला संगीत देण्यास प्रारंभ केला. 'साज', 'The majestic major' 'Mister and Mrs. Iyyer' या चित्रपटांना उस्तादजींनी संगीत दिलेले आहे.

२०१८ साली 'माझं तालमय जीवन' झाकीर हुसेन हे त्यांच्या जीवनावर आधारित प्रणव सखदेव यांनी अनुवाद केलेले पुस्तक प्रकाशित झाले आहे.

७.२ प. भवानीशंकर

पखवाज हे प्राचीन वाद्य आहे. मृदंग हे पखवाजाचे मूळ स्वरूप आहे. पखवाज या वाद्याला अवनद्ध वाद्याचा राजा असे म्हटले जाते तसेच पखवाज हे तबलावाद्याचे आद्य स्वरूप मानले जाते. काळाच्या ओघात बाजूला पडत चाललेल्या या वाद्याला नवसंजीवनी देण्याचे कार्य पंडित भवानीशंकर करीत आहेत.

जन्म व बालपण

पंडित भवानीशंकर यांचा जन्म १२ सप्टेंबर १९५६ रोजी मुंबई येथे सांगीतिक वारसा लाभलेल्या कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव पंडित बाबूलालजी कथक असे होते, तर त्यांच्या आजोबांचे नाव पंडित मख्खनलालजी असे होते. वडील बाबूलालजी कथक हे जयपूर घराण्याचे कलावंत होते, तर पंडित मख्खनलालजी हे थोर मृदंगाचार्य होते.

गुरु आणि शिक्षण

घरात सात पिढ्यांपासून संगीताचा वारसा असल्यामुळे पं. भवानीशंकर यांना संगीताचे ज्ञानामृत घरातूनच मिळाले. वयाच्या आठव्या वर्षापासून त्यांनी वडीलांकडून पखवाज व तबलावादनाचे शिक्षण घेण्यास प्रारंभ केला. वडीलांबरोबर त्यांचे आजोबा मृदंगाचार्य पं. मख्खनलालजी यांचेही त्यांना मार्गदर्शन लाभले. जयपूर व कुदरुसिंह घराण्याची तालीम त्यांना मिळाली.

वादनशैली

पखवाज वाद्याला लोकप्रियता मिळवण्यासाठी त्यांनी कठोर नियमांची चौकट बाजूला केली. बोलांचा वेग, बोलांची स्पष्टता व दाय्यां-बायां यांच्या समन्वयातून त्यांनी स्वतंत्र अशी वादनशैली विकसित केली. मुख्य म्हणजे पखवाज हे गंभीर वाद्य असतानाही त्यांनी बासरी व संतूर अशा वाद्यांना साथसंगत करून अनोखा आविष्कार साधला आहे.

यशस्विता

पंडित भवानीशंकर यांनी पखवाज या वाद्याला जागतिक रंगमंचावर पोहोचवण्यासाठी मोलाचे कार्य केले. पारंपरीक धृपद गायनाच्या साथीबरोबरच स्वतंत्र वादनाच्या माध्यमातून पखवाज या वाद्याला त्यांनी जगभर किर्ती मिळवून दिली. त्यांना खरी प्रसिद्धी मिळाली ती 'झाकीर हुसेन अँड द रिदम एक्सपिरियन्स' या कार्यक्रमातून! उस्ताद झाकीर हुसेन आणि पंडित भवानीशंकर यांनी एकत्र येऊन तबला व पखवाज वादनाच्या जुगलबंदीचे कार्यक्रम सादर केले. त्यांच्या या कार्यक्रमाला जगभरात अमाप लोकप्रियता मिळाली. त्यांनी काही चित्रपटांतील गीतांच्या संगतीमुळे व प्रायोगिक फ्युजन कार्यक्रमांमुळे त्यांनी स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली.

चित्रपट निर्माते व दिग्दर्शक व्ही. शांताराम यांनी पं. भवानीशंकर यांना प्रथमतः संधी दिली. त्यानंतर त्यांनी मागे वळून पाहिले नाही. त्यांनी लक्ष्मीकांत प्यारेलाल, ए. आर. रेहमान इ. संगीतकारांसाठी पखवाज वादन केले, त्यांनी हिंदी चित्रपटसृष्टीमधील रंगमंचीय कार्यक्रमात प्रत्यक्ष वादन केले.

मानसन्मान/पुरस्कार

अथक परिश्रमाचे द्योतक म्हणून त्यांना अनेक मानसन्मान मिळाले. त्यांना तालश्री, तालविलास संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार, पं. जसराज गौरव पुरस्कार,

महाराष्ट्र कला निकेतन पुरस्कार मिळाले. तसेच ग्रॅमी ऑवार्डसाठीदेखील त्यांचे नामांकन झाले आहे.

सध्या ते मुंबई येथे वास्तव्यास आहेत. ते विद्यार्थ्यांना विनाशुल्क शिक्षण देत आहेत. विद्यार्थ्यांनी या कलेत प्रावीण्य मिळवावे आणि ही परंपरा जिवंत ठेवावी हीच त्यांची इच्छा आहे. पखवाज वाद्याला जागतिक पातळीवर सन्मान मिळावा एवढेच त्यांचे ध्येय आहे. नरेश व उमाशंकर ही त्यांची दोन मुले आहेत. नरेश हे कथक नर्तक आहेत तर उमाशंकर हे शास्त्रीय गायक व वेस्टर्न पियानोवादक आहेत.

७.३ पं. स्वपन चौधरी (लखनौ घराणा)

जगभरातील सर्वतोपरी आदरणीय असलेल्या तबला वादकांपैकी एक म्हणून संगीत जगतात पं. स्वपन चौधरी याचे नाव आदराने घेतले जाते.

जन्म

पं. स्वपन चौधरी यांचा जन्म १९४७ साली कलकत्ता येथे झाला.

गुरू आणि शिक्षण

वयाच्या पाचव्या वर्षापासून पं. संतोष कृष्ण विश्वास यांच्याकडे लखनौ घराण्याचे परंपरागत शिक्षण घेतले. कोलकता येथील जाधवपूर विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयाची पदवी घेतली. तसेच संगीत विषयात M.A. ही पदवी प्राप्त केली.

परिश्रम

घरातच वादनाची आवड असल्यामुळे वडीलांनी सपनदादा यांच्या रियाजाकडे लक्ष दिले. गुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली केलेल्या अखंड रियाजामुळे स्वपन चौधरी हे नाव परिचित होऊ लागले.

वादनशैली

पं. स्वपन चौधरी यांची लखनौ घराण्याची वादनशैली आहे. वादनातील स्पष्टता, अविश्वसनीय वेग, अप्रतिम विविधता, मोहकपणा, बुद्धीचातुर्य, तबलाडग्यातील संतुलन, तबल्याच्या चाटीतून निघणारी आस इत्यादी वैशिष्ट्ये त्यांच्या वादनामधून दिसून येतात.

यशस्वीता

उ. हबीबखान, अमीरखान, वसंतराय, उ. विलायत खाँ इ. वादक तसेच पं. भीमसेन जोशी, पं. जसराज, डॉ. बालमुरली कृष्णन इ. भारतीय गायक आणि एल शंकर, जॉन हँडी व आफ्रिकन ड्रम मास्टर मार्लेगा यांच्यासोबत साथसंगत केली आहे. तसेच टोकीयो, सॅन फ्रान्सिस्को, क्वालालंपूर, स्टटगार्ट, बार्लिन येथील आंतरराष्ट्रीय संगीत महोत्सवांत भाग घेतला आहे.

१ मे १९८१ पासून अलिअकबर कॉलेजमध्ये (अमेरिका - कॉलिफोर्निया) तालवाद्याचे संचालक म्हणून काम पाहत आहेत.

मानसन्मान/पुरस्कार

अमेरिकन अॅकॅडमी ऑफ आर्टिस्टचा पुरस्कार, Percussive Arts society Hall of Fame साठी नामांकन, आशा भोसले व अली अकबर खान यांच्यासोबत दोन ग्रॅमी नामांकनांचे विक्रम केले.

१६ मार्च १९९६ रोजी संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार, २०१९ साली पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त झाला.

सध्या ते अमेरिकेत वास्तव्यास आहेत. त्या ठिकाणी अनेक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करित आहेत यामध्ये प्रामुख्याने अभिनय पाध्ये, निलन चौधरी, सतीश तारे, श्रीपाद तोरवी, अरविंद साठे यांचा उल्लेख करावा लागेल.

उपक्रम : उस्ताद झाकीर हुसेन, पं. स्वपन चौधरी, पं. भवानीशंकर यांच्या Video clips पहा व त्यांच्या वादनशैलीचे निरीक्षण करा.

तालवाद्य प्रात्यक्षिक

१. खालील तालात लिपीबद्ध करणे. (कायदा आणि टुकडा)

१.१ त्रिताल - कायदा

१ धाती	२ टधा	३ तीट	४ धाध	५ तीट	६ धागे	७ तिना	८ कीन	
×				२				
९ ताती	१० टता	११ तीट	१२ ताता	१३ तीट	१४ धागे	१५ धिना	१६ गिन	धा
०				३				×

त्रिताल - टुकडा

१ दिंऽ	२ दिंऽ	३ तीट	४ तीट	
×				
५ कऽतऽ	६ तीरकीट	७ तकताऽ	८ तीरकीट	
२				
९ धाऽऽऽ	१० तीरकीट	११ तकताऽ	१२ तीरकीट	
०				
१३ धाऽऽऽ	१४ तीरकीट	१५ तकताऽ	१६ तीरकीट	धा
३				×

१.२ झपताल – कायदा

१ धागेतीट ×	२ धिनगिन	३ धागेतीट २	४ धागेत्रक	५ तिनाकीन	
६ ताकेतीट ०	७ तिनाकीन	८ धागेतीट ३	९ धागेत्रक	१० धिनागिन	धी ×

झपताल – टुकडा

१ घेऽतीरकीटतक ×	२ ताऽतीरकीटतक	३ ताऽऽऽकड २	४ धान् धान्	५ धाऽऽऽ	
६ ताऽऽऽकड ०	७ धान् धान्	८ धाऽऽऽ ३	९ ताऽऽऽकड	१० धान् धान्	धी ×

माझा अभ्यास

प्र. १ लिपीबद्ध करा.

- (१) त्रितालामध्ये एक कायदा व एक टुकडा
- (२) झपतालामध्ये एक कायदा व एक टुकडा

२. सादरीकरण

२.१ त्रिताल

२.१.१ त्रिताल - कायदा

१ धाति	२ धागे	३ नाधा	४ तीरकीट	५ धाती	६ धागे	७ तिना	८ कीन	
×				२				
९ ताति	१० ताके	११ नाता	१२ तीरकीट	१३ धाती	१४ धागे	१५ धिना	१६ गिन	धा
०				३				×

२.१.२ त्रिताल - मोहरा

१ धाति	२ ऽधा	३ तीरकीट	४ धाती	५ धाऽतीर	६ कीटतक	७ ताऽतीर	८ कीटतक	
×				२				
९ तीरकीट	१० तकताऽ	११ तीरकीट	१२ धाती	१३ धाऽ	१४ धाती	१५ धाऽ	१६ धाती	धा
०				३				×

२.१.३ त्रिताल - टुकडा

१ धागे	२ तीट	३ तागे	४ तीट	५ धागे	६ दिंऽ	७ नागे	८ तीट	
×				२				
९ कती	१० टता	११ गेन	१२ धागे	१३ तीट	१४ कत	१५ गदि	१६ गन	
०				३				
१ धेत	२ धेत	३ तगे	४ ऽन्न	५ धाऽ	६ ऽऽ	७ धेत	८ धेत	
×				२				
९ तगे	१० ऽन्न	११ धाऽ	१२ ऽऽ	१३ धेत	१४ धेत	१५ तगे	१६ ऽन्न	धा
०				३				×

२.१.४ त्रिताल - चक्रदार

१ दिंऽदिंऽ x	२ तीटतीट	३ कऽतूऽतीरकीट	४ तकताऽतीरकीट	
५ धाऽऽऽ २	६ कऽतूऽतीरकीट	७ तकताऽतीरकीट	८ धाऽऽऽ	
९ कऽतूऽतीरकीट ०	१० तकताऽतीरकीट	११ धाऽऽऽ	१२ दिंऽदिंऽ	
१३ तीटतीट ३	१४ कऽतूऽतीरकीट	१५ तकताऽतीरकीट	१६ धाऽऽऽ	
१ कऽतूऽतीरकीट x	२ तकताऽतीरकीट	३ धाऽऽऽ	४ कऽतूऽतीरकीट	
५ तकताऽतीरकीट २	६ धाऽऽऽ	७ दिंऽदिंऽ	८ तीटतीट	
९ कऽतूऽतीरकीट ०	१० तकताऽतीरकीट	११ धाऽऽऽ	१२ कऽतूऽतीरकीट	
१३ तकताऽतीरकीट ३	१४ धाऽऽऽ	१५ कऽतूऽतीरकीट	१६ तकताऽतीरकीट	धा x

२.२ इयत्ता अकरावीच्या सर्व तालांची माहिती सांगणे व वाजवणे.

२.३ इयत्ता अकरावीचे सर्व ताल हातावर टाळी, खाली दाखवून म्हणणे.

२.३.१ ताल - दादरा

मात्रा - ६

विभाग - २ (३-३ मात्रांचे)

टाळी - १ (पहिल्या मात्रेवर)

खाली - १ (चौथ्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	
ठेका - धा	धी	ना	धा	ती	ना	धा
चिन्ह - ×			०			×

उपयोग : हा ताल सुगम, उपशास्त्रीय, सिनेसंगीत व लोकसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

२.३.२ ताल - रूपक

मात्रा - ७

विभाग - ३ (३-२-२ मात्रांचे)

टाळी - २ (४ व ६ व्या मात्रांवर)

खाली - १ (पहिल्या मात्रेवर)

सम व खाली एकाच मात्रेवर आहे.

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	
ठेका - ती	ती	ना	धी	ना	धी	ना	ती
चिन्ह - ×			१		२		×
	०						०

उपयोग : हा ताल शास्त्रीय, सुगम, नाट्यसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

२.३.३ ताल - केरवा (केहरवा)

मात्रा - ८

विभाग - २ (४-४ मात्रांचे)

टाळी - १ (पहिल्या मात्रेवर)

खाली - १ (पाचव्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	८	
ठेका - धा	गे	न	ती	न	क	धी	न	धा
चिन्ह - ×				०				×

उपयोग : हा ताल सुगम, उपशास्त्रीय, सिनेसंगीत व लोकसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

२.३.७ ताल - चौताल

मात्रा - १२

विभाग - ६ (२-२-२-२-२-२ मात्रांचे)

टाळी- ४ (१, ५, ९, ११ मात्रेवर)

खाली - २ (३ व ७ व्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	
ठेका - धा	धा	दिं	ता	तीट	धा	दिं	ता	तीट	कत	गदी	गन	धा
चिन्ह - ×		०		२		०		३		४		×

उपयोग : चौताल धृपद गायनाच्या साथीला पखवाजावर वाजवतात.

२.३.८ ताल - भजनी

मात्रा - ८

विभाग - २ (४-४ मात्रांचे)

टाळी- १ (पहिल्या मात्रेवर)

खाली - १ (पाचव्या मात्रेवर)

मात्रा - १	२	३	४	५	६	७	८	
ठेका - धींऽ	नाधीं	ऽधीं	नाऽ	धींऽ	नातीं	ऽतीं	नाऽ	धीं
चिन्ह - ×				०				×

उपयोग : हा ताल अभंग, भजन, किर्तन, नाट्यसंगीत, लोकसंगीताच्या साथीला वाजवतात.

माझा अभ्यास

प्र. १ त्रिताल, झपताल, चौताल, तेवरा इत्यादी तालांची शास्त्रीय माहिती द्या.

प्र. २ दादरा अथवा केरवा तालात लग्गी वाजवून दाखवा.

प्र. ३ चौताल, तेवरा, झपताल, त्रिताल इत्यादी ताल कोणत्या प्रकारच्या संगीतासाठी साथीला वाजवतात.

प्र. ४ दादरा, रूपक, केरवा, भजनी इत्यादी ताल कोणत्या प्रकारच्या संगीतासाठी साथीला वाजवतात.

प्र. ५ कायदा, मोहरा, टुकडा, चक्रदार, परन इत्यादी वादनप्रकार वाजवून दाखवा.

उपक्रम : गणपतीच्या आरतीला कोणता ताल वाजवला आहे, याची माहिती मिळवा.

३. स्वतंत्र तबलावादन लहरासाथीबरोबर सादर करणे. (वाजवणे)

३.१) त्रिताल

एक कायदा

१	२	३	४	५	६	७	८
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	कीन
×				२			
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
ताती	टता	तीट	ताता	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - १

धाती	टधा	तीट	धाधा	धाती	टधा	तीट	धाधा
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताती	टता	तीट	ताता	ताती	टता	तीट	ताता
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - २

धाधा	धाती	टधा	तीट	धाधा	धाती	टधा	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताता	ताती	टता	तीट	ताता	ताती	टता	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - ३

धाती	टधा	धाधा	तीट	धाती	टधा	धाधा	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताती	टता	ताता	तीट	ताती	टता	ताता	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

प्रकार - ४

धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	तीट	धाधा	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	तिना	किन
०				३			
ताती	टता	तीट	ताता	तीट	तीट	ताता	तीट
×				२			
धाती	टधा	तीट	धाधा	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

तिहाई

तीट	धागे	धिना	गिन	धाऽ	कत्	तीट	धागे
×				२			
धिना	गिन	धाऽ	कत्	तीट	धागे	धिना	गिन
०				३			

धा
×

मोहरा - १ त्रितालात कालापासून

१	२	३	४	५	६	७	८	
धा	धीं	धीं	धा	धा	धीं	धीं	धा	
×				२				
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
धाती	धाऽतीर	कीटतक	धाती	धाऽ	धाती	धाऽ	धाती	धा
०				३				×

मोहरा - २ त्रितालात समेपासून

१	२	३	४	५	६	७	८	
ताऽ	तूना	कीटतक	ताऽतीर	कीटतक	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	
×				२				
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धा
०				३				×

त्रिताल टुकडा - १

१	२	३	४	५	६	७	८	
धींना	कीटतक	ताऽतीर	कीटतक	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धाती	
×				२				
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	
धाऽ	ऽऽ	ऽऽ	धाती	धाऽ	१ऽऽऽ	२ऽऽऽ	धाती	धा
०				३				×

त्रिताल टुकडा - २

१	२	३	४				
दिं	दिं	तीट	तीट				
×							
५	६	७	८				
कऽतऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट				
२							
९	१०	११	१२				
धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट				
०							
१३	१४	१५	१६				
धाऽऽऽ	तीरकीट	तकताऽ	तीरकीट	धा			
३				×			

त्रिताल चक्रदार

१ धागेतींना ×	२ कीटतकताऽतीर	३ कीटतकतीरकीट	४ तकताऽतीरकीट
५ धाऽऽऽतीरकीट	६ तकताऽतीरकीट	७ धाऽऽऽतीरकीट	८ तकताऽतीरकीट
९ धाऽकत	१० धाऽकत	११ धाऽऽऽ	१२ धागेतींना
० १३ कीटतकताऽतीर	१४ कीटतकतीरकीट	१५ तकताऽतीरकीट	१६ धाऽऽऽ तीरकीट

१ तकताऽतीरकीट ×	२ धाऽऽऽतीरकीट	३ तकताऽतीरकीट	४ धाऽकत
५ धाऽकत	६ धाऽऽऽ	७ धागेतींना	८ कीटतकताऽतीर
९ कीटतकतीरकीट	१० तकताऽतीरकीट	११ धाऽऽऽतीरकीट	१२ तकताऽतीरकीट
० १३ धाऽऽऽतीरकीट	१४ तकताऽतीरकीट	१५ धाऽकत	१६ धाऽकत

धा
×

३.२) झपताल

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
धी	ना	धी	धी	ना	ती	ना	धी	धी	ना	धी
×		२			०		३			×

कायदा

१	२	३	४	५
धागेतीट	तीटधिना	गिनतीट	धागेतीट	तिनाकीन
×		२		
६	७	८	९	१०
ताकेतीट	तीटतिना	कीनतीट	धागेतीट	धिनागिन
०		३		

पलटा - १

धागेतीट	तीटधिना	गिनधागे	तीटतीट	धिनागिन
×		२		
धागेतीट	तीटधिना	गिनतीट	धागेतीट	तिनाकीन
०		३		
ताकेतीट	तीटतिना	कीनताके	तीटतीट	तिनाकीन
×		२		
धागेतीट	तीटधिना	गिनतीट	धागेतीट	धिनागिन
०		३		

पलटा - २

तीटतीट	धागेधिना	गिनतीट	तीटधागे	धिनागिन
×		२		
धागेतीट	तीटधिना	गिनतीट	धागेतीट	तिनाकीन
०		३		
तीटतीट	ताकेतिना	कीनतीट	तीटताके	तिनाकीन
×		२		
धागेतीट	तीटधिना	गिनतीट	धागेतीट	धिनागिन
०		३		

पलटा - ३

तीटधागे x	तीटधिना	गिनतीट २	धागेतीट	धिनागिन
धागेतीट o	तीटधिना	गिनतीट ३	धागेतीट	तिनाकीन
तीटताके x	तीटतिना	कीनतीट २	ताकेतीट	तिनाकीन
धागेतीट o	तीटधिना	गिनतीट ३	धागेतीट	धिनागिन

पलटा - ४

धागेधिना x	गिनतीट	तीटधागे २	धिनगिन	तीटतीट
धागेतीट o	तीटधिना	गिनतीट ३	धागेतीट	तिनाकीन
ताकेतिना x	कीनतीट	तीटताके २	तीनाकीन	तीटतीट
धागेतीट o	तीटधिना	गिनतीट ३	धागेतीट	धिनागिन

तिहाई

तीटधागे x	धिनागिन	धाSSS २	SSSS	तीटधागे	
धिनागिन o	धाSSS	SSSS ३	तीटधागे	धिनागिन	धी x

झपताल मोहरा - १

१	२	३	४	५	
ताऽ	तूना	कीटतक	ताऽतीर	कीटतक	
×		२			
६	७	८	९	१०	धी
धाती	धाऽ	धाती	धाऽ	धाती	
०		३			×

झपताल मोहरा - २

१	२	३	४	५	
कत्तीर	कीटतक	तीटकत	गदीगन	धाऽऽऽ	
×		२			
६	७	८	९	१०	धी
तीटकत	गदीगन	धाऽऽऽ	तीटकत	गदीगन	
०		३			×

झपताल टुकडा - १

१	२	३	४	५	
घेऽतीरकीटतक	ताऽतीरकीटतक	ताऽऽक्ड	धान्धान्	धाऽऽऽ	
×		२			
६	७	८	९	१०	धी
ताऽऽक्ड	धान्धान्	धाऽऽऽ	ताऽऽक्ड	धान्धान्	
०		३			×

झपताल टुकडा - २

१	२	३	४	५	
धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	धाऽऽऽ	
×		२			
६	७	८	९	१०	धी
धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	धाऽऽऽ	धींऽनाऽकीटतक	ताऽतीरकीटतक	
०		३			×

झपताल - चक्रदार

धागेतीट x	तागेतीट	कडधातीट २	कडधातीट	कडधातीट
धागेतीट ०	घेऽतीरकीटतक	ताऽतीरकीटतक	तकडाऽन्	तकडाऽन्
धाऽऽऽ x	तकडाऽन्	तकडाऽन्	धाऽऽऽ	तकडाऽन्
तकडाऽन् ०	धाऽऽऽ	धागेतीट ३	तागेतीट	कडधातीट

कडधातीट x	कडधातीट	धागेतीट २	घेऽतीरकीटतक	ताऽतीरकीटतक
तकडाऽन् ०	तकडाऽन्	धाऽऽऽ	तकडाऽन्	तकडाऽन्
धाऽऽऽ x	तकडाऽन्	तकडाऽन्	धाऽऽऽ	धागेतीट
तागेतीट ०	कडधातीट	कडधातीट ३	कडधातीट	धागेतीट

१ घेऽतीरकीटतक x	२ ताऽतीरकीटतक	३ तकडाऽन् २	४ तकडाऽन्	५ धाऽऽऽ	
६ तकडाऽन् ०	७ तकडाऽन्	८ धाऽऽऽ ३	९ तकडाऽन्	१० तकडाऽन्	धी x

माझा अभ्यास

प्र. १ लहरा साथीबरोबर कोणत्याही एका तालात १० मिनिटे स्वतंत्र वादन करा.

प्र. ३ झपतालात एक मोहरा, टुकडा, चक्रदार वाजवून दाखवणे.

प्र. २ त्रितालात एक मोहरा, टुकडा, चक्रदार वाजवून दाखवणे.

४. विविध तालवाद्य वादन

४.१) पखवाज वादन

भजनी ठेका

मात्रा - ८

विभाग - २ (४-४ मात्रांचे)

टाळी - १ (पहिल्या मात्रेवर)

काल - पाचव्या मात्रेवर

१	२	३	४	५	६	७	८
धींऽ	नाधीं	ऽधीं	नाऽ	धींऽ	नातीं	ऽतीं	नाऽ
×				०			

वरील तालामध्ये लग्गी वाजवणे.

१	२	३	४	५	६	७	८	
धातीं	धाडा	तातीं	धाडा	धातीं	धाडा	तातीं	धाडा	धीं
×				०				×

४.२) ढोलकी वादन

दादरा तालाचे किस्म वाजवणे

१	२	३	४	५	६	
धा	धी	ना	धा	ती	ना	
×			०			
धा	तीं	तीं	तक	धीं	धीं	धा
×			०			×
धा	धा	ती	ता	धा	ती	धा
×			०			×

माझा अभ्यास

प्र. १ पखवाजावर भजनी ठेका वाजवून त्यामध्ये लग्गी वाजवा. प्र. २ ढोलकीवर दादरा तालाचे किस्म वाजवा.

उपक्रम : ज्या गीतामध्ये भजनी ठेक्याचा वापर केला आहे, अशा गीतांची नोंद ठेवा.

५. साथसंगत

भारतीय संगीतामध्ये गायन, वादन, नृत्य यांच्या सादरीकरणामध्ये साथसंगत या कलेला खूप महत्त्व आहे. साथसंगत या शब्दामध्ये त्याचा अर्थ स्पष्ट होतो, साथ करणे, संगत करणे म्हणजेच व्यावहारिक अर्थाने बघितल्यास बरोबरीने चालणे होय. मुख्य कलाकार गायक, वादक, नर्तक यांच्या बरोबर चालणे हीच अपेक्षा साथीदारांकडून असते. आपल्या अस्तित्वाचा मुख्य कलाकाराला केवळ फायदाच झाला पाहिजे अशी मनोवृत्ती असणारा वादकच चांगली साथ करू शकतो. तबलावादकाचे ज्ञान, तयारी, रियाज, अनुभव अशा गोष्टी साथसंगतीमध्ये महत्त्वाच्या आहेत. संगीत मैफिलीमध्ये तालाचे अस्तित्व हे तबलावादकाशिवाय (साथीदाराशिवाय) सिद्धच होत नाही.

भारतीय संगीताचे एक वैशिष्ट्य आहे की यामध्ये समावेश होणारी तालवाद्ये ही स्वतंत्रवादनाबरोबरच साथ संगतीसाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. त्याचे कारण म्हणजे त्या तालवाद्यांची रचना आणि वादनशैली होय. प्रत्येक तालवाद्याची संगत ही गायन शैलीवर आधारलेली आहे. साधारणपणे तबला वाद्याची साथसंगत ही व्यापक आहे कारण शास्त्रीय संगीतापासून ते थेट लोकसंगीतापर्यंत तबला साथीसाठी वाजवला जातो. आपल्या

अभ्यासक्रमात साधारणपणे छोट्या ख्यालाबरोबर ठेका वादन कसे करायचे याचे प्रात्यक्षिक घेतले जाते. सर्वसाधारणपणे ठेका स्पष्ट, शुद्ध वाजवणे, छोट्या ख्यालाच्या बंदिशीची लय व ठेक्याची लय एकसारखी राहणे हे चांगल्या साथीदाराचे वैशिष्ट्य आहे. छोट्या ख्यालाबरोबर छोटे मोठे टुकडे, मुखडे योग्य जागी वाजवून समेला येणे हे महत्त्वाचे आहे. छोटे ख्याल साधारण त्रिताल, एकताल, आडाचौताल इत्यादी तालांत गायले जातात.

पखवाजाच्या साथसंगतीमध्ये जोरदार वादन अपेक्षित आहे. भजनाच्या साथीमध्ये पखवाजाचा ठेका भरीव वाटतो. कीर्तनाच्या बरोबर पखवाजाची साथ उठावदार वाटते. ढोलक, ढोलकीची साथ करताना छोट्या मात्रांच्या तालाचे किस्मे व लंगी वादन पूरक ठरते. ड्रमसेट व रिदम मशीनवर १ २ ३ आणि १ २ ३ ४ बीटसमध्ये तालाचे विविध प्रकार साथीला वाजवतात.

साथसंगतमध्ये येणारा सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे लयबद्ध वादन होय. तालवादक हा लयदार असावा लागतो. गायक, वादक, नर्तक हे तिघेही लयदार असतील तर साथीचा आनंद हा वेगळाच असतो. महत्त्वाचे म्हणजे साथसंगत ही शिकवून येत नाही तर ती अनुभव घेत घेत शिकावी लागते.

उपक्रम : १) भारतीय संगीतातील तबलावादकांची नावे शोधा.

२) चार तालवादक साथीदारांची नावे लिहा.

